

ISSN 2706-8293

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

Баишев университетінің
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
Баишев университета

2021

№ 2 (72)

**БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ**

**ВЕСТНИК
БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА
научный журнал**

Қазақстан Республикасының ақпарат министрлігінде 2004 жылдың 29 қаңтарында
тіркелген, куәлік № 4645-Ж Зарегистрирован в Министерстве информации
Республики Казахстан, свидетельство № 4645-Ж от 29.01.2004 г.

Үш айда бір рет шығады Выходит один раз в три месяца

**№ 2(72)
июнь
2021**

2000 жылдан бастап шығады Издаётся с 2000 года

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

**БАС РЕДАКТОР
ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР**
Ахан Б.А.
**БАС РЕДАКТОРДЫҢ
ОРЫНБАСАРЫ
ЗАМ. ГЛАВНОГО
РЕДАКТОРА**

Лыгина О.И.
**РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ
РЕДКОЛЛЕГИЯ**
Ташмухамбетов Б.Г.
(Қазақстан)
Абрахам Алтонаян
(Великобритания)
Асаров А.А. (Қазақстан)
Бияшев Б.Г. (Қазақстан)
Жанпейсова Н.М. (Қазақстан)
Камаруль Хавари (Малайзия)
Корченко А.Г. (Украина)
Ли Дзень Хун (КНР)
Асадуллин Р.М. (Россия)
Мухитдин Бин Исмаил (Малайзия)
Султангареева Р.А. (Россия)
Тяпухин А.П. (Россия)
Терегулов Ф.Ш. (Россия)
Кереев Я.М. (Қазақстан)
Махамбетова У.К. (Қазақстан)

**ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ -
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ**

З.О.Иманбаева, Ш.М.Бухарбаев, Ж.М.Қонақ 3
Кредиттік қызметтер мен өнімдер нарығындағы
инновациялар

**ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ -
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ**

А.С. Акашаев, Н.Қ. Болатов 6
Өндірістік жүйелердің сапалық және сандық
ікемділігі мен ілгерлемелі және кері логистика
байланыстары қалыптасуына шолу

Ж.И. Буркитбаев, Н.Қ. Болатов 10
Интермодальдық тасымалдар кезінде теміржол
контейнерлерін ұйымдастыру

Б.Утегенов, Н.Б.Курбанғалиева, Г.Е.Шопанова 13
Сымсыз автоматтандыру құралдарын қолдана
отырып, қабылдау-тапсыру пунктінде мұнайдың
сапалық көрсеткіштерін бақылау

Жолдыбаев М.Е. 16

Булатов Н.К. (Қазақстан)	Екінші ретті дербес туындылы дифференциалды теңдеудің сингулярлы ауытқыған бастапқы секірісі бар шекті есебінің шешімдерінің бағамдары	
Морочковская А.А. (ответственный секретарь)	Қалиева А.А. Теміржолавтоматика және телемеханика үшін қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйелерінің негіздері және даму үрдістері	20
Адрес редакции: г.Ақтобе ул.Бр.Жубановых д.302 «А» для писем: 030000 г. Ақтобе, а/я 64 e-mail: vestnik@bu.edu.kz тел.: 8(7132) 974083	Куракбай М.Б. КТС жүйесі мен басқару орталықтары арасында сымсыз мәліметтер жіберуді қамтамасыз ететін tetra сандық радиоканал арқылы мәліметтер тарату	24
Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді. Мақала мазмұнына авторлар жауап береді. Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции. Авторы несут ответственность за выбор и представление фактов. Редакционная коллегия оставляет за собой право корректуры по ГОСТ 7.5.-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», ГОСТ 7.1-2003 СИБИД «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».	ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫ- СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ	
Сдано в набор 18.06.2021	А.Б.Альситова, Э.Ш.Нагметова Мектеп жасына дейінгі балалардың экологиялық мәдениеті туралы түсінік	30
Подписано в печать 18.06.2021 г. Формат 21х29,7. Печ.л.8,4 Тираж 100 экз.	С.С.Сейтенова Баланың мінез-құлқының қалыптасуына әсер ететін әлеуметтік-психологиялық ықпалдар	33
Отпечатано в РИО Баишев Университета	С.Ш.Изтлеуова, М.Х.Аманова Бастауыш сынып оқушыларына құқықтық тәрбие беру	37
	А.Б.Альситова Қашықтықтан білім беру жағдайында студенттердің оқу іс-әрекетіне мотивациясын арттыру	40
	А.А.Имагамбетова, К.Қалиоллақызы Мектеп жасына дейінгі балалардың логикалық ойлау қабілетін дамыту ерекшеліктері	43
	А.А.Имагамбетова, А.М.Мұханбетәли Ойын – балалардың негізгі іс-әрекеті және оның психологиялық, педагогикалық маңызы	46
	Т.С.Жұмабек Ойын - мектеп жасына дейінгі баланың негізгі іс-әрекеті	50

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

МРНТИ 06.73

З.О.Иманбаева¹, Ш.М.Бухарбаев², Ж.М.Қонақ³
^{1,2,3}Баишев Университет, Қазақстан Республикасы
buk1403@mail.ru

Кредиттік қызметтер мен өнімдер нарығындағы инновациялар

Андатпа

Қаржылық қызмет ең технологиялық жағынан күрделі сфера сондықтан да, ұзақ уақыт бойы нарықтың көшбасшылары жаңа қызметтер мен өнімдерді тезірек енгізген сала несиелік ұйымдар болып табылады.

Сондай-ақ, клиенттің өзгеріп отыратын қажеттіліктері мен банктік бәсекелестіктің күшеюі банктерден ұсынылатын өнімдер қатарына жаңа және жаңа өзгерістер енгізу мен қызмет көрсетудің инновациялық технологияларын қолдануды талап етеді.

Түйін сөздер: Банк инновациясы, инновациялық технологиялар, кредиттік қызмет, кредиттік саясат, механизм, несиелік ұйымдар, депозиттік ресурстар.

Бүгінгі таңда шет елдерде инновациялық кредит жүйесін нарықтық және мемлекеттік реттеудің әдістері жан-жақты зерттелген бірқатар тиімді құрылымдар бар. Алайда шетелдік тәжірибені қазақстандық болмысқа дәлме-дәл тікелей көшіру мүмкін емес және ол шетелдердегідей тез оң нәтиже бере алмайды. Сол себепті, экономикалық әдіс-тәсілдерді отандық жағдайға бейімдеу мақсатында кредит жүйесін оңтайлы реттеу, сондай-ақ жұмыс істеп тұрған институттардың қызметін жетілдіру факторлары жеткіліксіз зерттеліп, терең талдауды қажет етіп отыр.

Қаржылық қызмет ең технологиялық жағынан күрделі болып табылады және ұзақ уақыт бойы нарықтың көшбасшылары жаңа қызметтер мен өнімдерді тезірек енгізген несиелік ұйымдар болды. Біздегі банк жүйесі бүгінгі таңда тәжірибеде ең заманауи технологиялар мен банк өнімдерін пайдаланады. Оларға несие өнімдері, интернет-банкинг, интернет-сауда, жылдам ақша аударымдары жүйелері және басқалары жатады. Сонымен бірге, ұйымдастырушылық деңгейде көптеген отандық банктер клиенттерге қызмет көрсетуге көп уақыт жұмсайды деп айтуға тура келеді. Жаңа қызметтерді енгізу хаотикалық сипатқа ие, ал әлемде бұл процесті жүйелеуге және оны тиімді етуге көмектесетін бизнес-процестерді модельдеу стандарттары бұрыннан бар және қолданылады.

Несиелік ұйымдардың тиімділігін арттырудың негізгі әдістерінің бірі маркетинг болып табылады. Қазіргі заманғы отандық банк үш түрдің бірінің бәсекелестік артықшылықтарын қалыптастыру стратегиясын жүзеге асырады: шығындардың үстемдік стратегиясы, қызметтердің ассортиментін кеңейту стратегиясы және клиенттердің шектеулі және біртекті тобына (нарықтық орынға) назар аудару стратегиясы. Банк өнімдерінің пакеттерін кешенді сатуды ынталандыру сатудың өсуі есебінен Банктің комиссиялық кірістерінің көлемін ұлғайтуға мүмкіндік береді[1].

Жекелеген өнімдер мен қызметтердің бөлшек бағасымен салыстырғанда тұтынушы үшін кешенді өнімнің құнын төмендету клиенттің банкпен тығыз көп салалы ынтымақтастыққа интеграциялануына ықпал етеді.

Бұл мақаланың мақсаты коммерциялық банктердің ҚР-да жаңа несие өнімдерін шығаруына әсер ететін факторларды анықтау және жүйелеу болып табылады.

Банктің қаржылық өнімдер мен қызметтерді өндіруші ретіндегі көзқарасы Банктік маркетинг жүйесінің пайда болуына ықпал етті. Банктер бәсекелестік пен мемлекеттік реттеудің ортасында орналасқан қаржы нарықтарының ең дамыған және әмбебап қатысушылары болып табылады, сондықтан Қаржы-шаруашылық қызметке маркетингтік көзқарас ең алдымен өз міндеттерін сәтті орындау үшін қажет[2].

Маркетингтік тәсілдер әсіресе динамикалық, жоғары бәсекеге қабілетті, банктік қызмет көрсету нарықтарындағы сәтті қызмет үшін қажет. Әдетте, олар банк пен тұтынушылардың мүдделерін өзара тиімді сақтай отырып, банк қызметтері мен банк өнімдерін тұтынушыларға жылжыту жөніндегі шараларды жоспарлау мен жүзеге асырудан тұрады. Банк қызметтерін сату жүйесін құру, банктің әр түрлі қаржы нарықтарындағы маркетингтік мінез-құлық стратегияларын дамыту қызмет көрсету нарығы мен капитал мүмкіндіктерін, ұлттық экономикалық жүйелердің негізгі тенденцияларын, клиенттердің әлеуетті қажеттіліктерін теориялық зерттеулермен қатар жүреді.

Біздің банк жүйесі бүгінгі таңда тәжірибеде ең заманауи технологиялар мен банк өнімдерін пайдаланады. Оларға несие өнімдері, интернет-банкинг, интернет-сауда, жылдам ақша аударымдары жүйелері және басқалары жатады. Сонымен бірге, ұйымдастырушылық деңгейде көптеген отандық банктер клиенттерге қызмет көрсетуге көп уақыт жұмсайды деп айтуға тура келеді. Жаңа қызметтерді енгізу хаотикалық сипатқа ие, ал әлемде бұл процесті жүйелеуге және оны тиімді етуге көмектесетін бизнес-процестерді модельдеу стандарттары бұрыннан бар және қолданылады.

Банк инновациясы – бұл уақыт функциясы. Ол осы инновацияның өмірлік циклінің бастапқы және соңғы нүктелерімен белгіленген уақыт аясында ғана жұмыс істейді. Бұл дегеніміз, банктік инновацияны тек осы банк үшін жаңа, бірақ басқа банктерде бұрыннан жүзеге асырылған банктік өнім немесе технология деп санауға болмайды. Уақыт өте келе банктік инновация өмірлік цикл болып табылатын бірқатар кезеңдерден өтеді. Банктік инновацияның өмірлік циклі-бұл банктік өнімнің немесе технологияның белсенді өмірлік күші бар және банкке өндіруші (өндіруші) және инновацияны сатушы ретінде белгілі бір пайда немесе басқа нақты пайда әкелетін белгілі бір уақыт кезеңі. Банктік инновацияның өмірлік циклінің тұжырымдамасы инновациялар өндірісін жоспарлауда және банк саласындағы инновациялық процесті ұйымдастыруда маңызды.

Қазақстанның 2020-2030 жылдарға арналған инновациялық саясатын тұжырымдау туралы тұжырымдамасы – еліміздің инновациялық жаңару жолының негізгі бағыты болып саналады [3].

Сондықтан да, екінші деңгейлі банкілер кредит капиталы нарығының түрлі секторларында операция жүргізетін көп атқарылымды мекемелер болып есептеледі. Олар кәсіпкерлік іс-тәжірибесінде белгілі қаржы операциялары мен қызметтерінің көпшілігін орындайды. Екінші деңгейлі банкілер кез келген елдің кредит жүйесінде дәстүрлі түрде негізгі, базалық буын рөлін атқарады. Олар үкіметтің, іскер топтардың және миллиондаған жеке тұлғалардың салымдарын шоғырландырып бұрынғыша қаржы жүйесінің орталығы болып қала беруде. Екінші деңгейлі банкілер кредит және инвестициялық операциялар арқылы түрлі текті қарыз алушыларға өз қорларына қол жеткізуге жол ашады.

Осыған сәйкес, қазіргі кездегі инновациялық кредит жүйесі келесідей белгілері бойынша ерекшеленеді:

- банктік капиталдың және банктік монополиялардың шоғырлануы және орталықтануы;
- кредиттік мекемелердің әр алуан түрлері арасындағы бәсекенің күшеюі;
- банктік капиталдың өнеркәсіптік капиталмен байланысуы және қаржылық капиталдың қалыптасуы;

- кредиттік, соның ішінде монополистік мекемелер қызметінің ғаламдануы мен интернационалдануы және континент аралық халықаралық кредиттік монополиялардың пайда болуы.

Сонымен, қазіргі экономикада инновациялық кредиттік жүйенің атқаратын ролі мен орны ерекше. Сондықтан ол мемлекеттік орындардың тарапынан мұқият қадағалау мен реттеу объектісі болып табылады. Кредиттік іс – бұл, мемлекеттің, жеке және заңды тұлғалардың уақытша бос қаражатын шоғырландыру мен тартуға және оларды кредиттеу қағидасына сәйкес белгілі бір буындар арасында үлестіруге бағыталған кәсіпкерлік қызметтің ерекше бір саласы болып табылады.

Қорыта айтқанда, инновациялық кредит жүйесі банктік және басқа кредиттік мекемелердің, кредиттік операцияларды жүзеге асыруды ұйымдастырудың құқықтық формалары мен тәсілдемелерінің жиынтығымен сипатталады. Кредиттік қатынастарды ұйымдастырудың екі жүйесі бар: банктік және банктік емес институттар шеңберінде. Сәйкесінше кредиттік жүйенің екі негізгі буыны қалыптасады: банктік мекемелер және мамандандырылған кредит-қаржы мекемелері. Кредит жүйесі кредиттік операциялардың көлемінің функционалдық мамандануымен және кредиттік мекемелердің санымен, сонымен бірге шаруашылықты жүргізудің жекелеген субъектілеріне ұсынылатын қаржы-кредит қызметтерінің санымен сипатталады.

Әдебиеттер тізімі

1. «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» туралы Қазақстан Республикасының Заңы, 30.03.1995 жыл (01.01.2021 жылғы өзгерістер мен толықтырулар енгізілген).
2. Үкіметтің, Ұлттық Банктің 2020-2025 жылдарға арналған экономиканы және қаржы секторын тұрақтандыру жөніндегі бірлескен іс-қимыл Жоспары.
3. Дастанбаев А.С. Банктік сектордағы кредиттік тәуекелдерді талдау // «Тұран» университетінің хабаршысы. - 2020. - № 1.
4. Усипов Л.Б. Қазақстан Республикасының банк құқығы: Оқу құралы. – Алматы: Бастау, 2019.

Innovations in the market of credit services and products

Abstract

Financial activity is the most technologically complex area, so for a long time the market leaders are credit institutions that are faster to introduce new services and products. In addition, changing customer needs and increasing banking competition require banks to make new and new changes to the range of products offered and to apply innovative service technologies.

Keywords: Banking innovations, innovative technologies, credit activity, credit policy, mechanism, credit organizations, deposit resources.

Инновации на рынке кредитных услуг и продуктов

Аннотация

Финансовая деятельность является наиболее технологически сложной сферой, поэтому на протяжении длительного времени лидерами рынка являются кредитные организации, которые быстрее внедряют новые услуги и продукты. Кроме того, изменяющиеся потребности клиента и усиление банковской конкуренции требуют от банков внесения новых и новых изменений в предлагаемый ряд продуктов и применения инновационных технологий обслуживания.

Ключевые слова: Банковские инновации, инновационные технологии, кредитная деятельность, кредитная политика, механизм, кредитные организации, депозитные ресурсы.

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

МРНТИ 81.88.11

А.С. Акашаев, Н.Қ. Болатов

Баишев университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы
nurzhan_b_80@mail.ru

Өндірістік жүйелердің сапалық және сандық икемділігі мен ілгерлемелі және кері логистика байланыстары қалыптасуына шолу

Аңдатпа

Мақалада өндірісті ұйымдастырудың логистикалық тұжырымдамасы, өндірістік жүйелердің сапалық және сандық икемділігі мен ілгерлемелі және кері логистика байланыстары қалыптасуына шолу келтірілген. Негізгі қызмет түрлері қарастырылады.

Түйін сөздер: Өндірістік жүйе, ілгерлемелі логистика, кері логистика, логистикалық тұжырымдар.

Өндірісті ұйымдастырудың логистикалық тұжырымдамасы келесі негізгі ережелерді қамтиды:

- артық қорлардан бас тарту;
- негізгі және көлік-қойма операцияларын орындауға артық уақыттан бас тарту;
- сатып алушыларға тапсырыс берілмеген бөлшектердің серияларын дайындаудан бас тарту;
- жабдықтың тоқтап қалуын жою;
- байланысты міндетін жою;
- ұтымсыз зауытшілік тасымалдарды жою;
- жеткізушілерді қарсы тараптан мейірімді серіктестерге айналдыру.

Логистикалық тұрғыдан айырмашылығы, өндірісті ұйымдастырудың дәстүрлі тұжырымдамасы мыналарды қамтиды:

- ешқашан негізгі жабдықты тоқтатпаңыз және оны пайдаланудың жоғары коэффициентін сақтаңыз;
- өнімді барынша ірі партияларда дайындау;
- "тек жағдайда" материалдық ресурстардың барынша үлкен қорына ие болу.

Тұжырымдамалық ережелердің мазмұны мынаны көрсетеді:

- өндірісті ұйымдастырудың дәстүрлі тұжырымдамасы "сатушы нарығының" шарттары үшін ең қолайлы, ал логистикалық тұжырымдама "сатып алушы нарығының" шарттары үшін қолайлы.
- сұраныс ұсыныстан асып кеткен кезде, нарықтық жағдайды ескере отырып жасалған өнім партиясы жүзеге асырылады деп сеніммен айтуға болады. Сондықтан жабдықты максималды жүктеу мақсатына басымдық беріледі. Сонымен қатар, өндірілген партия неғұрлым үлкен болса, өнім бірлігінің құны соғұрлым төмен болады. Бірінші кезекте іске асыру міндеті тұр емес.

Нарыққа сатып алушының "диктатурасының" келуімен жағдай өзгеруде. Бәсекелестік жағдайында өндірілген өнімді сату міндеті бірінші орынға шығады. Нарықтық сұраныстың тұрақсыздығы мен болжанбауы үлкен қорларды құру мен ұстауды орынсыз етеді. Сонымен бірге, өндіруші бұдан былай бір тапсырысты жіберіп алуға құқылы емес. Демек, өндірістің

пайда болған сұранысқа тез жауап бере алатын икемді өндірістік қуаттар қажеттілігі. Нарықтағы өндіріс өнімнің ассортименти мен мөлшерін тез өзгерте алатын жағдайда ғана өмір сүре алады.

70-ші жылдарға дейін бүкіл әлем бұл мәселені қоймаларда дайын өнімнің болуы есебінен шешті. Бүгінгі таңда логистика өндірістік қуаттылық есебінен сұраныстың өзгеруіне бейімделуді ұсынады.

Өндірістік қуат қоры өндірістік жүйелердің сапалық және сандық икемділігі болған кезде пайда болады. Сапалы икемділік әмбебап қызмет көрсететін персоналдың және икемді өндірістің болуына байланысты қамтамасыз етіледі. Сандық икемділікті әртүрлі жолдармен қамтамасыз етуге болады. Мысалы, Жапонияның кейбір кәсіпорындарында негізгі персонал жұмыс істейтіндердің ең көп санының 20% - ынан аспайды. Қалған 80% - уақытша жұмысшылар. Осылайша, қызметкерлер саны 200 адам болған жағдайда кәсіпорын кез келген уақытта тапсырысты орындауға 1000 адамға дейін жеткізе алады. Жұмыс күшінің резерві еңбек құралдарының тиісті резервімен толықтырылуға тиіс.

Қайтымды (кері) логистика – ресурстарды тұрақты өндіру мен айналысқа шығарудың тамаша құралы. Оның анықтамасы мен қолданылу аясы 1980 жылдардың басынан бастап әлі де дамып келеді. Бірақ жинау, сұрыптау/тестілеу, қалпына келтіру және қайта бөлу кері логистикадағы негізгі төрт қызмет болып саналады. Өкінішке орай, көптеген зерттеушілер кері логистиканы оның әдеби мәні бойынша болжайды және кері логистикалық қызметті жоспарлайды және тікелей логистика немесе жеткізілім тізбегі қағидаттарына негізделген шешімдер қабылдайды. Кері логистикаға арналған шешім қабылдаудың тиімділігі мен айнымалысын бағалау бойынша академиялық зерттеулер болуы екіталай. Бұл мақала кері логистикадағы төрт негізгі қызмет түріне негізделген әр түрлі іс-әрекеттерді, шешім қабылдау айнымалыларын және тиімділік көрсеткіштерін дамытуға бағытталған. Үш негізгі сұрақ – клиенттен кім жинайды, жиналған өнімдермен не істеу керек және қалпына келтірілгеннен кейін оны қайда жіберу керек – жинау, сұрыптау/тестілеу және қалпына келтіру орталықтарының қызметімен өзара байланысты негізгі әрекеттерді, шешім қабылдаудың ауыспалы мәндерін және кері логистиканың негізгі көрсеткіштерін қамтамасыз етеді. Әр түрлі орталықтардың орналасуы мен өткізу қабілеті, желілердің түрлері, қалпына келтірудің әртүрлі нұсқалары, жинаудың әртүрлі әдістері және озық логистикамен үздіксіз интеграция шешім қабылдаудың негізгі айнымалылары болып табылады. Тиімділік көрсеткіштері кері логистикамен байланысты болуы үшін тиімділік көрсеткіштері олардың арасындағы іс-шаралар мен іс-шаралар негізінде әзірленетін болады. Қызметтің осы тұжырымдамалық негізі, өзгермелі шешімдер және тиімділік көрсеткіштері кері логистика саласында жұмыс істейтін менеджерлерге тиімді және негізделген шешімдер қабылдауға көмектеседі деп күтілуде.

Реверсивті логистика (RL) өсіп келе жатқан жасыл алаңдаушылық, тұрақты даму, қатаң жаһандық бәсекелестік, болашақ заңнама, өнімнің қайтарымдылығын арттыру, тұтынушылардың экологиялық санасы және т.б. салдарынан жеткізу тізбегін пайдалану және басқару саласындағы зерттеушілер мен практиктердің назарын аударуда. Бұл өндіріс, тарату немесе пайдалану нүктесінен өндіріс нүктесіне дейінгі шикізат, өндіріс, буып-түю және дайын өнімнің кері ағындарын жоспарлау, іске асыру және бақылау процесі.

Қалпына келтіру нүктесі немесе тиісті жою нүктесі. Кері логистиканы жобалау және іске асыру форвардтық логистикадан мүлдем өзгеше. Форвардтық логистика шикізатты дайын өнімге айналдыру процесінде бірқатар шараларды қамтиды. Кері логистика клиенттен қалпына келтіру нүктесіне дейін қайтарылған өнімдерді қалпына келтіруге қамқорлық жасайды. Тікелей және кері логистиканың негізгі айырмашылықтары сапа, тасымалдау, шығындар, қорлар, буып-түю, баға белгілеу, бағыттау, болжау және т. б.

Кері логистика клиенттерден қайтарылған өнімдерді жинаудан басталады. Қайтарылған өнімдерден ұсақ жөндеуден кейін қайта пайдалануға болатын өнімдер дистрибьюторға

жіберіледі, ал қалғандары бөлшектеу үшін бөлшектеу орталығына жіберіледі. Бөлшектерді қайта пайдалану мүмкіндігін тексеру үшін сұрыптау және тестілеу бөлшектеумен қатар жүргізіледі. Бұл бөліктер қалдық сапасына және қалпына келтірілетін бөліктер, қайта өңделетін бөлшектер және бір реттік бөліктер сияқты әр түрлі қызмет ету мерзіміне байланысты әртүрлі санаттарға бөлінеді. Қалпына келтіруге болатын бөлшектер жөндеу орталығына жіберіледі.

Құндылықты қалпына келтірмейтін, бірақ материалды қалпына келтіру үшін қолдануға болатын бөліктер қайта өңдеу орталығына жіберіледі, ал қалған бөліктер жойылады. Осылайша, кері логистикалық қызметті үш негізгі кезеңге бөлуге болады: жинау, тексеру және сұрыптау, сонымен қатар өнімді қалпына келтіру. Жабық жеткізілім тізбегінің жалпыланған құрылымы 1 суретте көрсетілген.

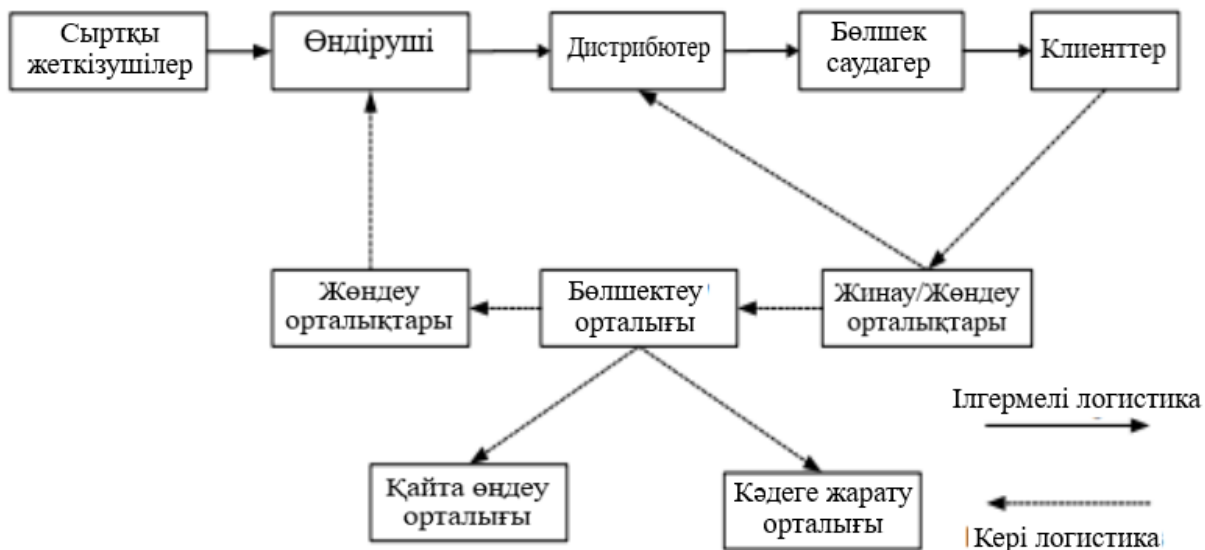
Кері логистиканың маңыздылығын кері логистиканың орташа құны жалпы логистикалық шығындардың 9,5% құрайтындығымен бағалауға болады [1]. Технологияның өзгеруі, өнімнің өмірлік циклінің қысқаруы және либералды қайтару саясаты қайтарылған өнімнің көлемін арттырады. Роджерс пен Тиббен-Лембке (Роджерс және Тиббен-Лембке, 1998) американдық нарықты зерттеу журнал баспагерлері үшін кері логистиканың кірістілігі 50%, кітап шығарушылар үшін 20-30%, каталог сатушылар үшін 18-35% және электронды дистрибьюторлар үшін 10-12% құрайды деп тапты. Кері логистикалық операцияларды тиімді өңдеу экономикалық және стратегиялық пайда әкелуі мүмкін [2]. Көптеген компаниялар кері логистикалық тәжірибені бәсекелестік артықшылықтарға қол жеткізу үшін көздерді азайту процестерімен біріктіруге болатындығын және сонымен бірге тұрақты дамуды қамтамасыз ете алатындығын түсінді [3 - 6]. Қайтымды логистика негізінен Еуропада реттеумен басқарылады, онда үкімет ережелері кәсіпорындарды мерзімі өткен өнімдерді қалпына келтіруге және қайта өңдеуге мәжбүр етеді; АҚШ-тағы пайда, құны мүмкін болған жерде қалпына келтіріледі; және әлемнің дамушы елдерінде, соның ішінде Үндістанда [7]. Кері логистиканы жүзеге асыру өте қиын міндет. Кері логистика тар немесе кең қолдану саласына ие болуы мүмкін. Кері логистиканың тар саласы тұтынушылардан жеткізушілерге өнімнің/бөлшектердің/материалдардың кері ағындарын нақты жылжыту және басқаруды білдіреді [8]. Содан кейін логистикалық мүмкіндіктерді оңтайландыру үшін тасымалдау және бағыттау әдістері, қабылдауды жоспарлау және үшінші тарап логистикалық провайдерлерін пайдалану сияқты логистикалық мәселелерге назар аударылады [9]. Кері логистиканың кең ауқымы пайдаланылған өнімдерді басқаруды, соның ішінде оларды жинауды, сұрыптауды және әртүрлі тәсілдермен қайта пайдалануды қолдайтын қызметті қамтиды [10]. Бұл күндері бағаны қалпына келтіруден экологиялық менеджмент пен әлеуметтік басқаруға баса назар аударылды. Көптеген ұйымдар RL қызметін тұрақтылықтың үш тірегі – экономикалық, экологиялық және әлеуметтік бағытта ойлана бастайды.

Кері логистиканың негізгі үш қызметі – жинақтау, тексеру және сұрыптау, сонымен қатар өнімді қалпына келтіру.

Жинақтау - кері логистиканың бірінші және маңызды элементі [11, 12].

Бұл пайдаланылған өнімдердің қол жетімділігін және олардың белгілі бір нүктеге физикалық қозғалысын қамтамасыз ететін барлық іс-шараларға қатысты, онда өнімді қалпына келтіру үшін одан әрі өңдеу жүзеге асырылады [13]. Айта кету керек, коллекция белгілі бір дәрежеде заңмен белгіленеді, мысалы, Германиядағы орауыш материалдарға арналған 94/62/ЕС директивасы [14].

Орталықтандырылған немесе орталықтандырылмаған өнімдер жиналғаннан кейін тексеріліп, сұрыпталады. Тексеру және сұрыптау берілген өнімнің қайта пайдалануға болатындығын немесе болмайтындығын және егер болса, қандай дәрежеде болатындығын анықтайтын операциялардан тұрады.

1 сурет. Жабық жеткізілім тізбегінің жалпыланған құрылымы [11]

Бөлшектеу – бұл өнімді құрамдас бөліктерге, компоненттерге, түйіндерге немесе басқа топтарға бөлудің жүйелі әдісі, сонымен қатар улы элементтерді жою үшін қолданылады. Ол бөлшектеу, бұзу немесе қайта өңдеуді қамтуы мүмкін [15].

Өнімді қалпына келтіру – қалпына келтіруге, жөндеуге немесе қайта өңдеуге арналған өнімдердің немесе бөлшектердің ағынын басқаруға, сондай-ақ ресурстарды тиімді пайдалануға бағытталған кері логистиканың маңызды қызметі. Әдетте, бұл жасырын экономикалық құндылықты қалпына келтіру, нарықтық талаптарды қанағаттандыру немесе Үкіметтің нұсқауларын орындау үшін жасалады [12].

Әдебиеттер тізімі

- 1 Кочнев Ф.П., Акулиничев В.М. Организация движения на железнодорожном транспорте. – М.: Транспорт, 2008. – 240 с.
- 2 Основы эксплуатационной работы железных дорог. / Под ред. Кудрявцева В.А. – М.: ПрофОбрИздат, 2002. – 352 с.
- 3 Соловейчик М.З., Сотникова Т.А. Организация пассажирских перевозок. – М.: Транспорт, 2008. – 190 с.
- 4 Iris Ç., Christensen J.M., Pacino D., Ropke S. Flexible ship loading problem with transfer vehicle assignment and scheduling. // Transp. Res. Part B Methodol. 2018, 111. – P. 113–134.
- 5 Iris C., Pacino D., Ropke S. Improved formulations and an adaptive large neighbourhood search heuristic for the integrated berth allocation and quay crane assignment problem. Transp. Res. Part E Logist. Transp. Rev. 2017. – Vol. 105. – P. 123–147.
- 6 Azab A., Karam A., Eltawil A.B. A simulation-based optimization approach for external trucks appointment scheduling in container terminals. // Int. J. Model. Simul., 2019. – P. 1–18.
- 7 Karam A., Eltawil A.B., Reinau K.H. Energy-Efficient and Integrated Allocation of Berths, Quay Cranes, and Internal Trucks in Container Terminals. // Sustainability. – 2020. – Vol. 12. – P. 3202.
- 8 Karam A., Attia E.A. Integrating collaborative and outsourcing strategies for yard trucks assignment in ports with multiple container terminals. // Int. J. Logist. Syst. Manag. – 2019. – Vol. 32. – P. 372–391.

- 9 Review of the Marine Market. // United Nations Conference on Trade and Development UNCTAD/RMT/2018 (In Russian). – NY, USA: United Nations Publications – New York, 2018. – 1022 p.
- 10 Fomin O., Lovska A.O., Pistek V., Kucera P. Research of Stability of Containers in the Combined Trains During Transportation by Railroad Ferry. // MM Sci. J. – 2020. – P. 3728–3733.
- 11 Ceyhun G.C. The impact of shipping accidents on marine environment: A study of Turkish seas. // Eur. Sci. J. – 2014. – Vol. 10. – P. 10–23.
- 12 Bell R., Kirtman B. Extreme environmental forcing on the container ship SS El Faro. // J. Oper. Oceanogr. – 2019. – P. 1–16.
- 13 Battershill C., Ross P. Schiel the MV Rena shipwreck: Time-critical scientific response and environmental legacies. // N. Z. J. Mar. Freshw. Res. – 2016. – Vol. 50. – P. 173–182.
- 14 Kamm N. An Overview of Pollution from Shipwrecks. // Ph.D. Thesis, University of Cape Town. – Cape Town, South Africa, 2014. – 890 p.
- 15 The Impact of Sea and River Transport on the Environment as an Urgent Problem of Our Time. // Available online: <https://greenologia.ru/eko-problemy/gidrosfera/rechnoi-transport.html> (accessed on 23 January 2020).

Обзор формирования качественной и количественной гибкости производственных систем и связей опережающей и обратной логистики

Аннотация

В статье представлена логистическая концепция организации производства, обзор формирования качественной и количественной гибкости производственных систем и связей опережающей и обратной логистики. Рассматриваются основные виды деятельности.

Ключевые слова: Производственная система, продвинутая логистика, обратная логистика, логистические выводы.

Overview of the qualitative and quantitative flexibility of production systems and the formation of forward and reverse logistics links

Abstract

The article presents the logistics concept of production Organization, an overview of the qualitative and quantitative flexibility of production systems and the formation of forward and reverse logistics links. The main types of activities are considered.

Key words: Production system, advanced logistics, reverse logistics, logistics concepts.

МРНТИ 73.47.39

Ж.И. Буркитбаев, Н.Қ. Болатов

*Баишев университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы
nurzhan_b_80@mail.ru*

Интермодальдық тасымалдар кезінде теміржол контейнерлерін ұйымдастыру

Андатпа

Мақалада интермодальдық тасымалдар кезінде теміржол – су интермодальдық тасымалдардағы теміржол контейнерлерін ұйымдастыру жұмыстары ұсынылады. Сонымен қатар теміржол және су портының жұмысының типтік схемасы келтірілген.

Түйін сөздер: контейнерлік терминал, теміржол, су порты, контейнерлік тасымал.

Контейнерлік тасымалдау - бұл контейнерлерді тасымалданатын тара және тасымалдау құралы ретінде пайдаланатын көлік түрі. Контейнерлермен жүктерді негізгі көлік бірлігі ретінде интермодальдық тасымалдау халықаралық сауда тасымалдарын дамыту үрдісіне айналды. Оның маңызды бөлігі теміржол және су көлігі үшін жіксіз көлік түрі болып табылатын теміржол-су интермодальдық тасымалдау болып табылады. Ол экономикалық жаһандану мен тұрақты даму үрдісінде біртіндеп барлығының назарын аударды. Дәстүрлі тасымалдармен салыстырғанда контейнерлік тасымалдарды дамыту үшін қауіпсіздік және қоршаған ортаны қорғау сипаттамалары, көлік шығындарының төмендігі, сондай-ақ ауқымды арнайы пойыздар бар теміржол-су интермодальдық тасымалдар үлкен маңызға ие. Мысал ретінде Еуропаны алайық, мұнда теміржолдардың техникалық және экономикалық артықшылықтарына байланысты өткізу қабілеті, тасымалдау тиімділігі, шығарындылар деңгейі және кептелу жеңілдігі тұрғысынан интермодальдық көлік орта және алыс дәліздерде автомобиль тасымалына негізгі үміткер болып саналады [1]. Еуропа біртіндеп салыстырмалы түрде тұрақты және контейнерлермен интермодальдық Көлік қызметтерінің бірлескен желісін жүк тасымалдаудың негізгі бірлігі ретінде және темір жолдармен ядро ретінде құрды. Сонымен бірге Еуропаның негізгі порттарында контейнерлік теміржол станциялары салынды. Темір жолдар порттарда контейнерлерді жинау мен таратуда маңызды рөл атқарады.

Еуропа теміржолдардың көп көлемді тасымалдауды жақтайды, бұл мультимодальдық көлік тізбегіне қызмет көрсету деңгейін арттыруды және орта және алыс тасымалдарға қайта есептегенде теміржол тасымалы нарығының үлесін арттыруды талап етеді. Атап айтқанда, 2020 жылдың соңына дейін олар ЕО мультимодальдық тасымалдардың негіздемелік басқару жүйесін және төлем ақпараттық жүйесін құруға ниетті; 2030 жылға дейін олар автомобиль жүктерінің 30% - ын рельстер мен су жолдарына ауыстыруды, ал 2050 жылға қарай 50% - ға жетуді талап етеді [2]. 2017 жылы теміржол және теңіз интермодальдық тасымалдардың үлесі Дуйста 36%, Гамбургте 39% және Бременде 47% құрады.

Алайда, Қазақстанда мультимодальдық тасымалдардың дамуы басқаша жүруде. Теміржол - су көлігі Қазақстанда он жылдан астам уақыт бойы дамып келе жатқанына қарамастан, теміржол жүйесінің жеткіліксіз өткізу қабілетіне және басқа да себептерге байланысты теміржол - су көлігін енгізу баяу жүруде.

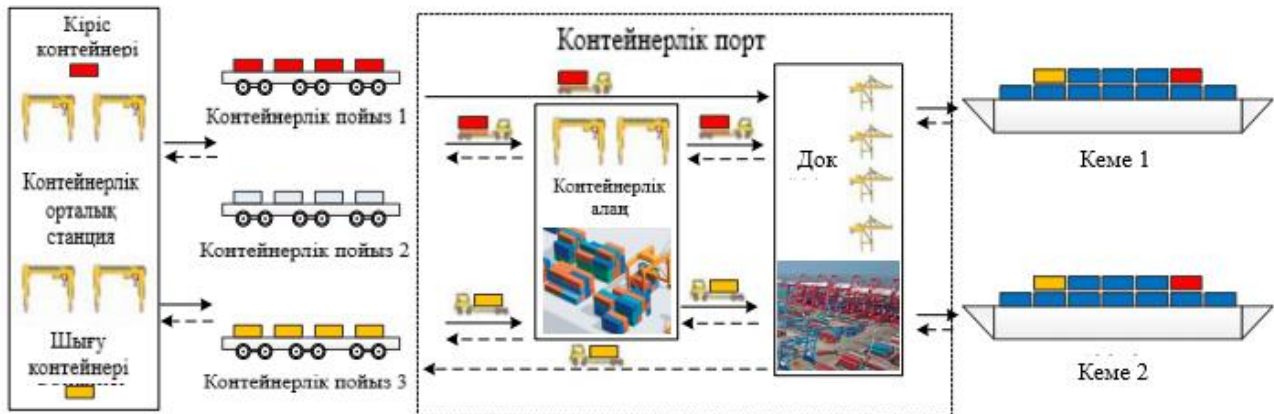
Қытайдың "Он үшінші бесжылдық жоспар" мен "Белдеу және жол" стратегиясының үздіксіз ілгерілеуімен Қазақстан таза сулар мен жайқалған таулар баға жетпес активтер деген ұғымды орнатты және қоршаған ортаны қорғауды нығайту үшін бұрын-соңды болмағандай табандылық пен қарқындылықпен әрекет етті. Сонымен бірге, ЖҰӨ (жалпы ұлттық өнім) бірлігіне энергия тұтынуды 20% - дан астам төмендету мақсаты қойылды. Елдің тірек саласы ретінде көлік саласы осы процесте өмірлік маңызды рөл атқаратын болады.

Сондықтан Қазақстан көлік инфрақұрылымын дамытудың, қызмет көрсету деңгейін арттырудың, трансформация мен дамудың алтын кезеңіне аяқ басқан. Алғашқы Қазақстан-Еуропалық теміржол аралық пойызы 2017 жылдың 28 желтоқсанында Чунциннен ресми түрде шығарылғаннан бері төрт жыл өтті. Жүк тасымалдары көлемінің ұлғаюына қарай дамыған елдермен және өңірлермен салыстырғанда, әсіресе теміржол және су тасымалдары бөлігінде алшақтық біртіндеп қалыптасуда. Қазақстанның негізгі жағалау порттарында темір жолдар портты жинау мен тасымалдау көлемінің 5% - дан азын құрайды, ал Гамбург, Бремен және Лонг-Бич сияқты біріккен теміржол көлігінің әдеттегі әлемдік порттарында бұл үлес 35% - дан асады [3].

"Темір жол – тасжол" және "су – тасжол" интермодальдық тасымалдармен салыстырғанда "темір жол – су" интермодальдық тасымалдарды ұйымдастыру толығымен тәуелсіз темір жол және су жүйелері арасындағы пайдаланушы ұйымды неғұрлым тиімді үйлестіруді көздейді. "Темір жол – су" интермодальдық тасымалдарды үйлестіру дәрежесі едәуір дәрежеде темір жолда жүктерді жинау мен таратуды ұйымдастырумен шектелген.

Сондықтан бұл мәселе өзекті және зерттеуді қажет етеді.

Бұл жұмыста теміржол – су интермодальдық тасымалдарда шығыс теміржол контейнерлерін ұйымдастыру мәселесі зерттеледі. 1 суретте қазақстандық біріктірілген теміржол және су портының типтік схемасын ұсынады [4].

1 сурет. Теміржол – су интермодальдық тасымалдардың контейнерлік тасымалдары картасының эскизі

Орталық теміржол вокзалының орналасқан жері қарастырылған кезде екі түрі бар. Бір түрде, мысалы, Ақтау портында орталық теміржол вокзалы доктың қасбетінің жанында және порт ауласының бір бөлігінде орналасқан терминал теміржол вокзалы ретінде қолданылады.

Екіншісі, мысалы, орталық теміржол вокзалы порт қақпасының артында орналасқан порты. Шығыс теміржол контейнерлері үшін айырмашылық пойыздан кемеге дейінгі қашықтықта болады. Бұл мәселеде нақты жұмыс уақыты мен процесс қатыспағандықтан, қашықтық көлік шығындары тұрғысынан біркелкі болады.

Қазақстанда портты пайдалану жөніндегі нұсқаулыққа сәйкес контейнерлік орталық станция мен порт станциясы арасындағы теміржол контейнерлік тасымалдау процесі негізінен үш бөлікке бөлінеді:

(1) жүктер орталық станцияда шоғырланған. Толық ось сияқты техникалық шарттар біліктілік талаптарына сәйкес келгенде, техникалық тиеу - түсіру жұмыстары жүргізіледі. Пойыз порт станциясына барады.

(2) портқа келгеннен кейін "пойыз-кеме" тікелей тиеу және түсіру шарттары келу уақыты мен контейнердің көлемі бойынша ескеріледі. Содан кейін алынған нәтижелер негізінде әртүрлі контейнерлермен әртүрлі операциялар жасалады.

(3) тиеу операциялары порт докта орындалады. Осыдан кейін кеме 1 суретте көрсетілгендей кесте бойынша порттан шығады. Қызыл жалаушалар контейнерлік пойыздармен контейнерлік портқа тасымалданатын контейнерлерді білдіреді. Содан кейін олар портта контейнерлік кемелермен тасымалданады. Ақыр соңында, бүкіл процесс доктың алдыңғы жағына тиеумен аяқталады.

Әдебиеттер тізімі

1. Основы эксплуатационной работы железных дорог. Под ред. Кудрявцева В.А. – М.: ПрофОбрИздат, 2002. - 352 с.
2. Crainic T.G., Perboli G., Rosano M. Simulation of intermodal freight transportation systems: A taxonomy. // Eur. J. Oper. Res. – 2018. – Vol. 270. – P. 401–418.

3. Luna J.H., Mar-Ortiz J., Gracia M.D., Morales-Ramírez D. An efficiency analysis of cargo-handling operations at container terminals. // Marit. Econ. Logist. –2018. – Vol. 20, – P. 190–210.
4. Wang P., Mileski J., Zeng Q. Toward a taxonomy of container terminals’ practices and performance: A contingency and configuration study. Transp. Res. Part A Policy Pract. 2019. – Vol.121. – P. 92–107.

Организация железнодорожных контейнеров при интермодальных перевозках **Аннотация**

В статье предлагается работа по организации железнодорожных контейнеров в железнодорожно – водных интермодальных перевозках при интермодальных перевозках. Также приведена типовая схема работы железнодорожного и водного порта.

Ключевые слова: контейнерный терминал, железная дорога, водный порт, контейнерные перевозки.

Organization of railway containers for intermodal transportation **Abstract**

The article suggests the work on the organization of railway containers in railway-water intermodal transport in intermodal transport. The standard scheme of operation of the railway and water port is also given.

Key words: Container Terminal, railway, water port, container transportation.

МРНТИ 65.011.56

Б.Утегенов¹, Н.Б.Курбангалиева^{2,3}, Г.Е.Шопанова³
^{1,2,3}Баишев Университет, Қазақстан Республикасы
kurbangaliyeva_nazgul@mail.ru

Сымсыз автоматтандыру құралдарын қолдана отырып, қабылдау-тапсыру пунктінде мұнайдың сапалық көрсеткіштерін бақылау

Андатпа

Жұмыста мұнайды қабылдау-тапсыру пунктінде автоматтандыру үшін сымсыз құралдарды қолдану мәселелері қарастырылады. Мұндай құралдарды пайдалану мәселелері анықталып, оларды шешу жолдары ұсынылды. Жұмыс барысында мұнайды қабылдау-тапсыру пунктінде автоматтандыру құралы ретінде пайдалануға болатын сымсыз датчиктер қарастырылды және талданды.

Түйін сөздер: мұнай, сымды және сымсыз датчиктер

Микропроцессорлық технологиялардың қарқынды өсуімен, сымсыз шешімдердің өзіндік құнының үнемі төмендеуімен және олардың пайдалану параметрлерінің жоғарылауымен көптеген мұнай-газ компаниялары бақылау, диагностика және ақпарат алмасу жүйелерінде кабельдік өнімдер мен сымды желілерді қолданудан бас тартады. Өр түрлі деректерді тіркейтін жүйелердің элементтері ретінде датчиктер қолданылады- физикалық шаманың кіріс әсерін одан әрі қолдануға ыңғайлы сигналға айналдыратын құрылғылар [1].

Жоғарыда айтылғандарға байланысты және мұнай – газ объектілерін автоматтандыру үшін сымсыз датчиктерді пайдаланудың жоғары перспективаларын ескере отырып, келтірілген мақалада зерттеу мақсатын келесідей тұжырымдалған-сымсыз датчиктерді пайдалану, мұнайды қабылдау-тапсыру пунктінде пайдалану барысында олардың

артықшылықтары мен кемшіліктерін анықтау.

Қойылған мақсатты іске асыру үшін жұмыста келесі міндеттер тұжырымдалды және шешілді:

- сымсыз сенсорларды пайдалану мәселелері анықталды;
- туындаған мәселелерді шешу жолдары ұсынылды;
- сымды және сымсыз датчиктердің артықшылықтары мен кемшіліктері сипатталған;
- мұнайды қабылдау-тапсыру пунктінде сымсыз датчиктерді қолданудың негіздемесі.

Қабылдау-тапсыру пункті-бұл мұнайды қабылдаушы және тапсырушы тараптардың бөлімшелері мұнайды қабылдау-тапсыру операцияларын орындайтын мұнайдың мөлшері мен сапасын есепке алу пункті.

ӨЖЖ негізгі функциялары:

- қабылданатын, айдалатын, қолда бар және тапсырылатын мұнай мөлшерінің тәулік бойы мониторингі;
- ай сайынғы, тәуліктік мәліметтерді ресімдеу, қабылдау-тапсыру актілерін, мұнайға арналған сапа паспорттарын жасау және оларды жоғарғы деңгейге беру;
- мұнайдың сапалық көрсеткіштерін анықтау;
- техникалық талаптарға сәйкес өлшеу құралдарын пайдалану шарттарын бақылау;

Тараптардың жауапкершілік аймағы шегінде мұнай тасымалдаудың технологиялық схемасын бақылау;

- пайдалану процесінде тексеру аралық интервалда өлшеу құралдарының метрологиялық сипаттамаларын бақылау [2].

Мұнай сапасын өлшеу блогында ағынды түрлендіргіштермен және өлшеу құралдарымен жабдықталған екі сапа желісі бар, олардың байланысы өлшеу құралдарының тізбекті немесе параллель режимде жұмысын, сондай-ақ өлшеу құралдарының бірін есептік операцияларды бұзбай жұмыстан шығаруды қамтамасыз етеді.

Саңылау түріндегі сынама алу құрылғысынан мұнай кіріс ысырмасы арқылы түседі, содан кейін сорғыларға түседі, содан кейін мұнай кері клапандар мен шар краны арқылы ылғал өлшегіштерге өтеді, одан әрі автоматты сынама іріктегішке, одан әрі талдау үшін сынама алу жүргізіледі [3].

Ылғал өлшегіштің шығуынан мұнай вискозиметр, тығыздағыш, бос газ датчигі және серомер, шығын өлшегіш, сондай-ақ сымсыз қысым және температура датчиктері орналасқан желіге дәйекті түрде түседі, содан кейін мұнай сапасын бақылау блогының шығысына түседі, ол жерден өлшенген орта өлшеу желілерінің кіріс коллекторына қайта оралады. Сондай-ақ, схемада ескерілмеген мұнайды дренаж ыдысына ағызу қарастырылған.

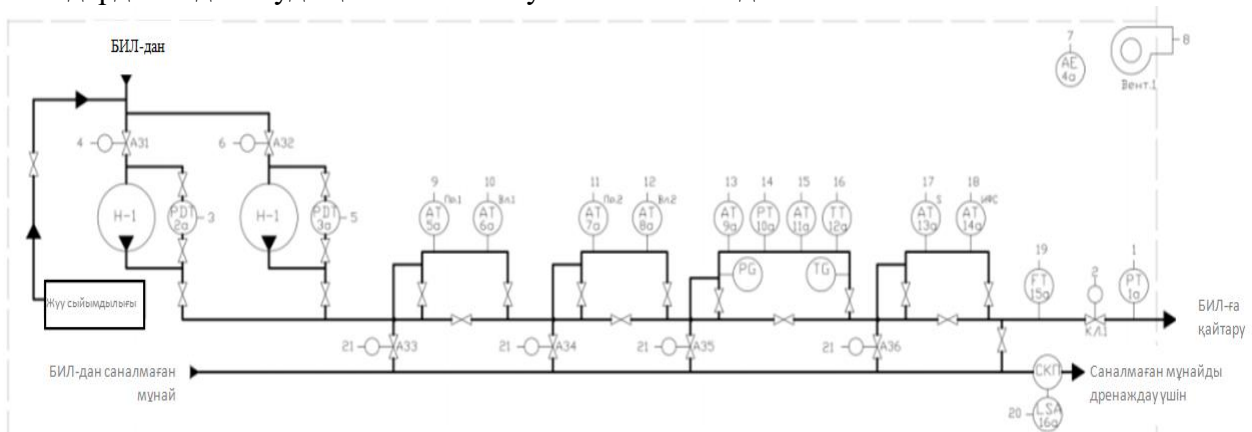
Сымсыз сенсорларды қолдана отырып, қабылдау-тапсыру пунктінде мұнай сапасын бақылау блогын автоматтандыру схемасы жасалды (сурет. 1).

Мұнайды қабылдау-тапсыру пунктіндегі технологиялық параметрлерді бақылау үшін сымсыз технологияларды қолдану мүмкіндігіне байланысты сымды және сымсыз шешімдері бар датчиктер пайдаланылды. Келесі сымсыз сенсорлар қолданылды: Yta510 температура түрлендіргіші және Yokogawa компаниясының ejx110b қысым түрлендіргіші [4].

Сымды жүйелерді пайдалану монтаждау және іске қосу-жөндеу жұмыстарының, сондай-ақ техникалық қызмет көрсетудің жоғары құнына байланысты әрдайым тиімді бола бермейді. Алайда, сымсыз технологияның сымды жүйелермен салыстырғанда бірқатар кемшіліктері бар, атап айтқанда, жоғары қуат тұтыну және радиоарнаның сенімділігі төмен. Сымсыз сенсорлар сымды сенсорлармен салыстырғанда келесі бірқатар артықшылықтарға ие: автоматика шкафтарын орнатудың, кабель өнімдеріне арналған траншеяларды қазудың, кабель өнімдерін төсеудің, кабельдерді қоңырау шалу мен тексерудің қажеті жоқ.

Қазіргі уақытта деректерді берудің жаңа технологиялары, элементтік базалар қарқынды дамуда, интегралдық микросхемалардың қуатын азайту және арттыру бойынша үрдіс бар,

бұл деректерді жинау және өндірісте технологиялық процесті мониторингілеу үшін сымсыз шешімдерді пайдаланудың танымал болуына алып келеді.

Сурет 1. Мұнай сапасын бақылау блогын автоматтандыру схемасы

Сондай-ақ, сымсыз сенсорларды жасаушылар өздерінің күш-жігерін сенсорлардың қуат тұтынуын азайтуға бағыттайды. Бірақ минималды қуат тұтынуына қол жеткізу сенсор элементтерінің сапалық сипаттамаларына айтарлықтай әсер етеді. Көптеген төмен қуатты құрылғылар төменгі сағаттарда жұмыс істейді және олардың көп тұтынылатын әріптестеріне карағанда аз элементтерден тұрады. Үнемді құрылғыларды таңдағанда, олардың сипаттамаларын (дәлдік, өнімділік және т.б.) құрбан ету керек. Төмен қуатты сымсыз сенсорларды пайдалану мәселесін шеше отырып, өнімділігі белгілі бір аймақта қажетті функцияларды орындау үшін жеткілікті болатын элементтерді таңдау керек.

Сымсыз датчиктерде деректерді кодтау және беру үшін әртүрлі хаттамаларды (Bluetooth, Wi-Fi, Wireless MAN, ZigBee және т.б.) пайдалануға болады. Протокол түрі сымсыз сенсор таратқышына қойылатын талаптар жиынтығын анықтайды және оны таңдау деректердің көлемі мен жылдамдығына, қуат көзінің мүмкіндіктеріне және басқа факторларға байланысты [5].

Автономды электрмен жабдықталған сымсыз сенсорлардың және оларға негізделген деректерді жинау жүйелерінің артықшылықтары айқын. Оларды кеңінен қолданудың негізгі проблемаларының бірі-энергияны шектеулі қамтамасыз ету. Оның шешімі жақын арада сымсыз және сымсыз технологиялар арасында сымсыз технологиялардың пайдасына таңдау жасауға мүмкіндік береді. Мұнайды қабылдау-тапсыру пунктінде сымсыз датчиктерді пайдалану негізді.

Әдебиеттер тізімі

- ГОСТ 13607-68- Приборы и преобразователи электроизмерительные цифровые. Основные термины и определения Утв.: (1968, 26 марта) / Комитет стандартов, мер и измерительных приборов при Совете Министров СССР) Введен в РК (1969, 1 июля) / РГП "Казахстанский институт стандартизации и сертификации", Министерство индустрии и инфраструктурного развития Республики Казахстан : Указатель МГС-2019)
- ҚР ҚН 4.02-03-2012 АВТОМАТИЗАЦИЯ ЖҮЙЕЛЕРІ Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Құрылыс, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық істері және жер ресурстарын басқару комитетінің 2014 жылғы 29-желтоқсандағы № 156-НҚ бұйрығымен 2015 жылғы 1-шілдеден бастап. 22 бет
- СТ РК ИСО 3171-2007 Нефтепродукты Жидкие углеводороды Автоматический отбор проб из трубопроводов дата введ. 2014 03-01 / разработан ФГУП «ВНИИР». – Москва : Стандартиформ, 2018. – 31 с. –

4. Yokogawa сымсыз датчиктері: URL: http://www.yokogawa.ru/products/kip/wireless_solutions/. – мәтін : электрондық.
5. Деректерді сымсыз беру технологиясы / В. А. Дмитриев. - Мәтін: тікелей // компоненттер мен технологиялар. – 2003. – № 2. – С. 64-70.

Контроль показателей качества нефти на приемо-сдаточном пункте с применением беспроводных устройств автоматизации

Аннотация

В статье рассматриваются применения беспроводных устройств для автоматизации на пункте приема-передачи нефти. Выявлены проблемы использования таких средств, предложены пути их решения. В ходе работы были рассмотрены и проанализированы беспроводные датчики, которые можно использовать в качестве устройств автоматизации на приема-передачи пункте нефти.

Ключевые слова: нефть, проводные и беспроводные датчики

Monitoring of oil quality indicators at the acceptance point with the use of wireless automation devices

Abstract

The article discusses the use of wireless devices for automation at the oil receiving and transmitting point. The problems of using such tools are identified, and ways to solve them are proposed. In the course of the work, wireless sensors that can be used as automation devices at the oil receiving and transmitting point were considered and analyzed.

Keywords: oil, wired and wireless sensors

МРНТИ 27.31.19

Жолдыбаев М.Е.

Баишев университет

zholdybaevm@mail.ru

Екінші ретті дербес туындылы дифференциалды теңдеудің сингулярлы ауытқыған бастапқы секірісі бар шекті есебінің шешімдерінің бағамдары

Андатпа

Бұл жұмыста сингулярлы ауытқыған дифференциалды теңдеулердің бастапқы секірісі бар шекті есебінің шешімдерінің бағамдары көрсетілген[1]-[4].

Кілт сөздер: сингулярлы, шекті есептер, екінші ретті дербес туындылы интегро-дифференциалды теңдеулер, характеристика теңдеуі, кіші параметр, бағамдар айырымы.

1. Есептің қойылымы

Берілген $D = \{(t, x) : 0 \leq t \leq 1, \lambda_1(t) \leq x \leq \lambda_2(t)\}$ облысында төмендегі сызықты сингулярлы ауытқыған интегро-дифференциалдық теңдеуін қарастырамыз:

$$\varepsilon H^2[y] + A(t, x)H[y] + B(t, x)y = f(t, x), \quad (1)$$

шекте шарттарын қанағаттандыратын:

$$y(0, x, \varepsilon) = \pi_0(x), \quad y(1, x, \varepsilon) = \pi_1(x). \quad (2)$$

Мұндағы $\varepsilon > 0$ - кіші параметр, t, x - тәуелсіз айнымалылар, $y = y(t, x, \varepsilon)$ - ізделінді функция, $A(t, x), B(t, x), f(t, x)$ и $\pi_i(x)(i = 0, 1)$ - D облысында берілген функциялар, ал операторлар [3]:

$$H[y] = \frac{\partial y}{\partial t} + Q(t, x) \frac{\partial y}{\partial x}, H^2[y] = H[H[y]],$$

$Q(t, x)$ функциясы да D облысында берілген.

Төмендегі шарттарды тағайындайық:

1) $A(t, x), B(t, x), f(t, x), Q(t, x)$ и $\pi_i(x)(i = 0, 1)$ функциялары - $(t, x) \in D$ облысындағы (t, x) аргументтерінде үздіксіз және туындылары бар:

$$2) A(t, x) \geq \delta > 0, |\pi_i(x)| \geq \gamma > 0, |Q(t, x)| \geq \gamma > 0,$$

мұндағы δ, γ - нақты сандар;

3) $\lambda_1(t)$ және $\lambda_2(t)$ функциялары (1) теңдеудің характеристикалық теңдеуінің шешімдері болып табылады:

$$\frac{dx}{dt} = Q(t, x),$$

және төмендегідей шарттарды қанағаттандырады

$$\lambda_1(0) = 0, \lambda_2(0) = 1.$$

Жұмыстың мақсаты: сингулярлы ауытқыған дифференциалды (1), (2) теңдеулердің бастапқы секірісі бар шекті есебінің $y(t, x, \varepsilon)$ шешімдерінің бағамдарын тағайындау;

2. Шешім бағамдары

Бұл параграфта төмендегі теорема дәлелденді.

Теорема. Егер 1)- 2) шарттары орындалса, онда сингулярлы ауытқыған дифференциалды (1), (2) теңдеулердің бастапқы секірісі бар шекті есебінің $y(t, x, \varepsilon)$ шешімдерінің бағамдары D облысында ($x = \varphi(t, x_0), x \in [0, 1]$) төмендегідей болады:

$$|y(t, x, \varepsilon)| \leq K \cdot |y(0, x, \varepsilon)| \cdot e^{-\frac{\delta t}{\varepsilon}} + K \cdot |y(1, x, \varepsilon)| + K \cdot \max_{(t, x) \in D} |f(t, x)|, \quad (3)$$

$$|y'_t(t, x, \varepsilon)| \leq \frac{K}{\varepsilon} |y(0, x, \varepsilon)| e^{-\frac{\delta t}{\varepsilon}} + K \left(|y(1, x, \varepsilon)| + \max_{(t, x) \in D} |f(t, x)| \right) \left(1 + \frac{1}{\varepsilon} e^{-\frac{\delta t}{\varepsilon}} \right),$$

$$|y'_x(t, x, \varepsilon)| \leq \frac{K}{\varepsilon} |y(0, x, \varepsilon)| e^{-\frac{\delta t}{\varepsilon}} + K \left(|y(1, x, \varepsilon)| + \max_{(t, x) \in D} |f(t, x)| \right) \left(1 + \frac{1}{\varepsilon} e^{-\frac{\delta t}{\varepsilon}} \right),$$

мұндағы $K > 0$ және $\delta > 0$ - тұрақты сандар (t және ε -ға тәуелсіз).

Дәлелдеме. Сингулярлы ауытқыған (1), (2) шекті есебінің шешімін төмендегідей (4) түрде қарастырып орындарына қойып, есептейміз:

$$y(t, x, \varepsilon) = y(0, \varphi, \varepsilon) \frac{z_1(t, x, \varepsilon)}{z_1(0, \varphi, \varepsilon)} + y(1, \varphi, \varepsilon) \frac{z_0(t, x, \varepsilon)}{z_0(1, \varphi, \varepsilon)} + \int_0^1 G_\varepsilon(t, x, s) f(s, \varphi) ds, \quad (4)$$

мұндағы $\varphi = \varphi(t, x_0)$ және $x_0 = \psi(t, x)$ функциялары.

Бұл [2], [4] әдістеріне ұқсас, сондықтан да $\frac{z_0(t, x, \varepsilon)}{z_0(1, \varphi, \varepsilon)}$ және $\frac{z_1(t, x, \varepsilon)}{z_1(0, \varphi, \varepsilon)}$ мәндерін D облысында ($x = \varphi(t, x_0)$, $x \in [0, 1]$) төмендегідей түрде алынады:

$$\frac{z_0(t, x, \varepsilon)}{z_0(1, \varphi, \varepsilon)} = e^{\int_0^1 \frac{B(\tau, \varphi)}{A(\tau, \varphi)} d\tau} - \frac{A(0, \varphi)}{A(t, x)} \cdot e^{\int_0^t \frac{B(\tau, \varphi)}{A(\tau, \varphi)} d\tau + \int_0^1 \frac{B(\tau, \varphi)}{A(\tau, \varphi)} d\tau - \frac{1}{\varepsilon} \int_0^t A(\tau, \varphi) d\tau} + O(\varepsilon), \quad (5)$$

$$\frac{z_1(t, x, \varepsilon)}{z_1(0, \varphi, \varepsilon)} = \left(\frac{A(0, \varphi)}{A(t, x)} \cdot e^{\int_0^t \frac{B(\tau, \varphi)}{A(\tau, \varphi)} d\tau} - \frac{A(0, \varphi)}{A(1, \varphi)} \cdot e^{\int_0^1 \frac{B(\tau, \varphi)}{A(\tau, \varphi)} d\tau + \int_0^t \frac{B(\tau, \varphi)}{A(\tau, \varphi)} d\tau} \times \right. \\ \left. \times e^{-\frac{1}{\varepsilon} \int_0^t A(\tau, \varphi(\tau, \psi)) d\tau} + O(\varepsilon) \right) \cdot e^{-\frac{1}{\varepsilon} \int_0^t A(\tau, \varphi(\tau, \psi)) d\tau},$$

мұндағы $\varphi = \varphi(t, x_0)$ және $x_0 = \psi(t, x)$ функциялары [3] қарастырылған.

Осыдан, берілген функцияларының $A(t, x), B(t, x) \in C^{(\infty)}(D)$ шарттарын ескере отырып, келесі бағамдарды аламыз:

$$\left| \frac{z_0(t, x, \varepsilon)}{z_0(1, \varphi, \varepsilon)} \right| \leq K, \quad \left| \frac{z_1(t, x, \varepsilon)}{z_1(0, \varphi, \varepsilon)} \right| \leq K \cdot e^{-\frac{\delta t}{\varepsilon}}. \quad (6)$$

Көрсетілген (4) функциядан, жоғарыдағы (6) бағамды және Грин типіндегі функцияны, сонымен қатар $f(t, x) \in D$ функциясының үздіксіздігін ескере отырып, $y(t, x, \varepsilon)$ шешімінің (3) бағамын аламыз.

Алынған (4) формуладан туынды табамыз:

$$y'_t(t, x, \varepsilon) = y(0, \varphi, \varepsilon) \frac{z'_{1t}(t, x, \varepsilon)}{z_1(0, \varphi, \varepsilon)} + y(1, \varphi, \varepsilon) \frac{z'_{0t}(t, x, \varepsilon)}{z_0(1, \varphi, \varepsilon)} +$$

$$+ \int_0^t G'_{\xi t}(t, x, s) f(s, \varphi) ds + \int_t^1 G'_{\xi t}(t, x, s) f(s, \varphi) ds.$$

Мұндағы $\frac{z'_0(t, x, \varepsilon)}{z_0(1, \varphi, \varepsilon)}$ және $\frac{z'_1(t, x, \varepsilon)}{z_1(0, \varphi, \varepsilon)}$ функциялары (5) формуланы негізінде D

облысында ($x = \varphi(t, x_0)$, $x \in [0, 1]$) төмендегі түрде болады:

$$\frac{z'_1(t, x, \varepsilon)}{z_1(0, \varphi, \varepsilon)} = -\frac{1}{\varepsilon} \cdot \left(A(0, \varphi) \cdot e^{\int_0^t \frac{B(\tau, \varphi(\tau, \psi))}{A(\tau, \varphi(\tau, \psi))} d\tau} + O(\varepsilon) \right) \cdot e^{-\frac{1}{\varepsilon} \int_0^t A(\tau, \varphi) d\tau},$$

$$\frac{z'_0(s, x, \varepsilon)}{z_0(1, \varphi, \varepsilon)} = \frac{1}{\varepsilon} \left(A(0, \varphi) e^{\int_0^t \frac{B(\tau, \varphi)}{A(\tau, \varphi)} d\tau + \int_0^1 \frac{B(\tau, \varphi)}{A(\tau, \varphi)} d\tau - \frac{1}{\varepsilon} \int_0^t A(\tau, \varphi) d\tau} + O(\varepsilon) \right).$$

Соңғы теңдіктерден 1)-2) шарттарды ескерсек келесі бағамдарды аламыз:

$$\left| \frac{z'_1(t, x, \varepsilon)}{z_1(0, \varphi, \varepsilon)} \right| \leq \frac{K}{\varepsilon} e^{-\frac{\delta t}{\varepsilon}}, \quad \left| \frac{z'_0(s, x, \varepsilon)}{z_0(1, \varphi, \varepsilon)} \right| \leq K + \frac{K}{\varepsilon} \cdot e^{-\frac{\delta t}{\varepsilon}}.$$

Демек, Грин типіндегі функцияның бағамын ескерсек, D облысында ($x = \varphi(t, x_0)$, $x \in [0, 1]$) дербес туындының $y'_t(t, x, \varepsilon)$ бағамын (3) аламыз.

Оператор $H[y(t, x, \varepsilon)]$ скалярлы $e(t, x) = (1, Q(t, x))$ және $grad y = \left(\frac{\partial y}{\partial t}, \frac{\partial y}{\partial x} \right)$

векторлардың көбейтіндісі екендігін ескерсек, төмендегідей теңдік аламыз

$$H[y(t, x, \varepsilon)] = \|Q(t, x)\| \cdot \|grad y(t, x, \varepsilon)\| \cdot \cos \alpha, \quad (7)$$

мұндағы

$$\|e(t, x)\| = \sqrt{1 + Q^2(t, x)}, \quad \|grad y(t, x, \varepsilon)\| = \sqrt{\left(\frac{\partial y}{\partial t} \right)^2 + \left(\frac{\partial y}{\partial x} \right)^2}, \quad |\cos \alpha| \leq 1.$$

Жоғарыдағы (4) формуладан, (7) теңдікті ескеріп, D облысында ($x = \varphi(t, x_0)$, $x \in [0, 1]$) дербес туындының $y'_x(t, x, \varepsilon)$ бағамын (3) аламыз. Теорема дәлелденді.

Әдебиеттер тізімі

1. Ломов С.А. Введение в общую теорию сингулярных возмущений. М.Наука, 1981, 400 с.
2. К.А. Касымов. Линейные сингулярно возмущенные дифференциальные уравнения второго порядка. Алма-ата, 1981.

3. Тажимуратов И.Т. Исследование периодических решений систем уравнений в частных производных первого порядка с одыноквыми главными частями. Автореферат докт. Диссертации, Киев. 1992.

4. Тажимуратов И.Т., Жолдыбаев М.Е., Оценки решений сингулярно-возмущенных уравнений в частных производных второго порядка. // Известия НАН РК. 2000, № 3, с. 56-62.

Оценка решений краевой задачи с начальным скачком для сингулярно возмущенных дифференциальных уравнений в частных производных второго порядка

Аннотация

В настоящей работе получены оценки решения краевой задачи с начальным скачком для сингулярно возмущенного дифференциального уравнения в частных производных второго порядка.

Ключевые слова: сингулярно, краевая задача, интегро-дифференциальное уравнения в частных производных второго порядка, уравнения характеристики, малый параметр, оценки разности.

Estimation of solutions to a boundary value problem with an initial jump for singularly perturbed second-order partial differential equations

Abstract

In this paper, we obtain estimates for the solution of a boundary value problem with an initial jump for a singularly perturbed second-order partial differential equation[1] - [4].

Keywords: singular, boundary value problem, second-order integro-differential partial differential equations, characteristic equations, small parameter, difference estimates.

МРНТИ 45.01

Қалиева А.А.

Баишев Университет, Қазақстан Республикасы

aiman_93kz@mail.ru

Теміржол автоматика және телемеханика үшін қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйелерінің негіздері және даму үрдістері

Андатпа

Бұл мақалада «ҚТЖ»ҰҚ» АҚ инфрақұрылымына қарасты ТАТ құралдарының жалпы жағдайын талдау негізінде қауіпті күйге жақын деп қорытындыланды. Пойыздар қозғалысының қауіпсіздігін және басқаруды тікелей қамтамасыз ететін ТАТ негізгі құрылғыларының 70%-дан астамы ұзақ қызмет ету мерзімі мен қолданылады.

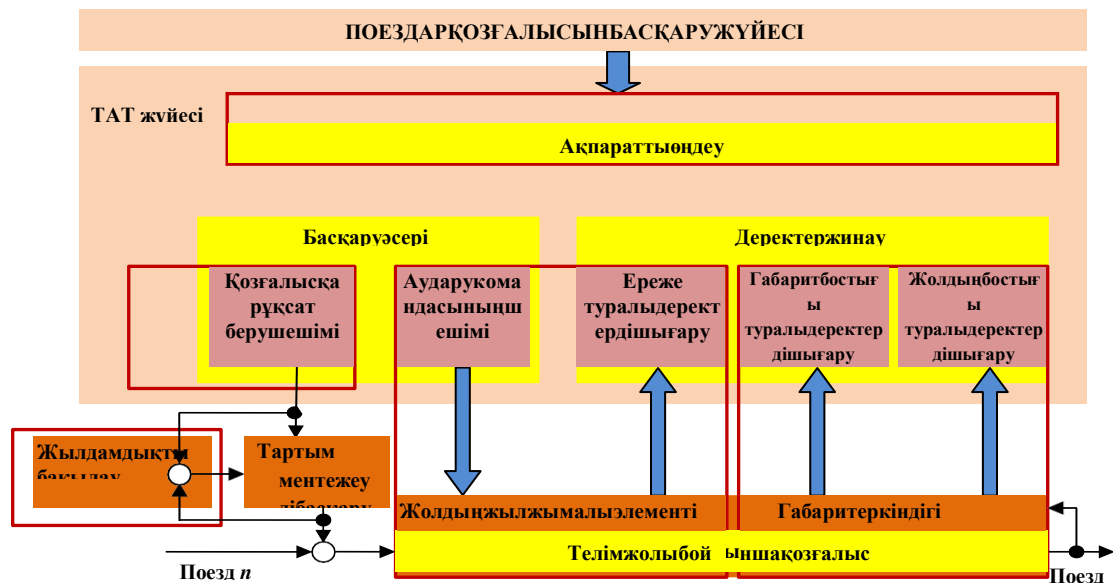
Түйінді сөздер: ТАТ, ББОБ, пойыздар қозғалысы, диспетчер, бұрма, бағдаршам.

«Теміржол автоматика және телемеханика» түсінігі «автоматты және телемеханикалық басқару әдістерімен және құралдарымен пойыздар қозғалысын реттеу және қауіпсіздігін қамтамасыз ету тапсырмаларын орындайтын техника саласын» білдіреді.

Бұл ретте «теміржол автоматика және телемеханика техникалық құралдарының негізгі элементтеріне белгі беру, орталықтандыру және блоктау(ББОБ) құрылымдары мен құрылғылары жатады, олардың құрамына жолдық блоктау, электр жезлдік жүйе,бұрмалармен сигналдарды орталықтандыру,сұрыптау дөңестерінің автоматика және

телемеханика құрылғылары, пойыздар қозғалысын автоматты реттеу, диспетчерлік орталықтандыру, пойыздар қозғалысын автоматты диспетчерлік бақылау және теміржол переездерінің бөгеу құрылғылары кіреді».

Темір жол автоматика (ТАТ) жүйесі ретінде түрлі объектілердің жағдайымен жылдамдығы жөнінде ақпараттар, жолдың бостығы мен габарит туралы мәліметтер негізінде басқарушы әсерлер: аударуға бұйрық беру, қозғалысқа рұқсат ету, тартым мен тежеуді басқару және т.б. қабылданатын және жүзеге асырылатын басқару контуры түсіндіріледі (1 сурет).

Сурет 1. Темір жол автоматика және телемеханика жүйесіндегі басқару контуры

Суретке байланысты, теміржол автоматика және телемеханика жүйесін одан да төмен деңгейлердің (ішкі жүйелердің) жиынтығы деп ұсынуға болады:

- жолдың бостығы мен пойыздың орналасқан жерін анықтау жүйелері (осьтер санағыштар, бақылау тетіктері және т.б.);
- темір жол мен жылжымалы құралдарда автоматты локомотивтік белгі беру (АЛС) мен жылдамдықты бақылауды қосқанда басқарушы әсерлерді (белгі беру) тарату жүйелері;
- орталықтандыру (басқарушы жүйені синхрондау және бұрыс басқару әсерлерін болдырмау) жүйесі;
- ақпарат жинау, қайта өңдеу және тарату жүйелері (коммуникациялар жүйесі);

Бұл сурет сондай-ақ теміржол автоматика және телемеханика (ТАТ) жүйелерінің пойыздар қозғалысын басқару жүйесімен өзара байланысын (негізі, ТАТ жүйелері пойыздар қозғалысын басқару жүйесі үшін ішкі жүйелер болып табылады) және осы жүйелердің мақсаттары, тапсырмалары және функциялары арасындағы өзара байланысты кескіндейді. Жалпы темір жол автоматика және телемеханика (ТАТ) жүйелері көлік үрдістерін қауіпсіз басқаруды қамтамасыз ету қажет, яғни бастысы ақпарат жіберу мен өңдеудің қорғалған құралдары мен әдістерін пайдалану арқылы іске асырылатын қауіпсіздік аспектісі болып табылады.

Кеңістіктік құрылымда теміржол автоматика және телемеханика жүйесі мыналардан құралады:

- Теміржол бекеттеріндегі автоматика және телемеханика жүйелері;
- Аралықтардағы автоматика және телемеханика жүйелері;

Диспетчерлік орталықтандырудың автоматика және телемеханика жүйелері.

Сонымен бірге, теміржол автоматика және телемеханика жүйелерінің құрылымын теміржол көлігінде қалыптасқан функционалдық басқару құрылымы позициясынан алып карауға болады (сурет2). Бұл құрылым айтарлықтай деңгейде теміржол автоматика және телемеханика жүйелерінің ұйымдық және техникалық элементтерін және олардың арасындағы байланысты анықтайды. Суретке сәйкес теміржол автоматика және телемеханика жүйелерінің келесі деңгейлерін атап өтуге болады:

- негізгі жол құрылғылары;
- бұрмалар;
- сигналдар;
- жолдың бастығын бақылау құрылғылары;
- пойыз өткен кезде іске қосылатын құрылғылар (мысалы, пойыздың переозге жақындауын көрсететін тетіктер).

Жол құрылғылары жақын орталықтандыру посттарын басқару және бақылау тораптарымен байланысқан. Орталықтандыруды жол құрылғыларымен үйлестіру деңгейінде ағымдағы пойыз жағдайына сәйкес жол құрылғыларын ауыстырып қосу және оларды бақылау жүргізіледі. Бірінші деңгей – жедел басқару деңгейі («адам-машина» интерфейсі). Бұл сатыда Оператор (кезекші, бұрмашы, сигналшы) рөлі жұмыс жасайды, ол пойыз қозғалысын дайындауға тікелей жұмылдырылған тұлға. Сонымен қатар, ол теміржол көлігінде пойыздар қозғалысын басқару үрдісінің талаптарына сәйкес жоспарлау алдындағы сатыда іске қосылады. Бұл деңгейдегі Оператор пойыздар қозғалыс кестесіне сай келетін құжаттарды (нұсқамаларды), сондай-ақ ағымдағы пойыз жағдайын есепке ала отырып, әрбір пойыз қозғалысы жүзеге асырылуы тиіс кестені негізге алып, міндетін атқарады. Осылайша, ол өзінің деңгейінде рұқсат етілген барлық басқару функцияларына ие болады. Оператордың (кезекшінің) осы функцияларды орындаудағы қарапайымдылығымен тиімділігі аса ерекшеленуі мүмкін. Басты түрде олар ақпарат жіберу және өңдеу үшін қолданылатын техникалық құрылғылардың даму деңгейіне, сондай-ақ ішінара орталықтандыру құрылғыларының пайдаланылатын жүйесінің типіне байланысты.

Ағымдағы пойыз жағдайы жөнінде операторға (кезекшіге) хабарлауға қажетті ақпарат кескіндеудің пайдаланылатын стандарттары да қолданылатын жүйеге байланысты.

Екінші деңгей – орталықтандыру деңгейі. Бұл деңгей үшін Оператор қабылдаған шешімдерді келісу жолымен Оператор іс-әрекеттеріндегі/іс-әрекет реттілігіндегі қателіктерді болдырмайтын шешімдермен құрылғылар (қауіпсіздік қамтамасыз ету модулі) негізгі болып табылады. Бұл деңгейде ТАТ жүйелерінің негізгі функциясы – пойыздар қозғалыс қауіпсіздігіне қауіп төндіру мүмкін оператордың ойдан тыс қателігін болдырмау.

Үшінші деңгей – диспетчерлік басқару деңгейі. Бұл деңгей Операторлардың (бекет кезекшілерінің) пойыздар қозғалысын басқаруды синхрондау үшін қажет. Диспетчерлік басқару деңгейі пойыздар қозғалысы барлық деңгейінің шоғырлануын қамтамасыз етеді және оданда жоғары деңгейдегі тапсырмаларды орындауға мүмкіндік береді. Осыған байланысты теміржол көлігіндегі басқару техникалық құралдары (диспетчерлік басқару орталықтары) диспетчерлік басқару деңгейінің жұмысын қолдап отырады. Егер орталықтандыру посттары диспетчерлік басқару орталықтарына қосылған жағдайда, жедел басқару деңгейінде Оператор қажет болмайды, себебі диспетчерлік басқару орталығында бір тұлға кезекшінің де, диспетчердің де жұмысын атқарады. Бұл құрылым аса тиімді болып саналады, бірақ ол басқару үрдістерін автоматтандырудың жоғары дәрежесін, техникалық құрылғылардың сәйкестігін және ақпарат қорғаудың сенімді тәсілдерін талап етеді.

Сурет 2. Пойыздар қозғалысын басқару және қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесінің функционалдық құрылымы

Темір жол автоматика және телемеханика жүйелері бірдей элементтерді құрайтындығына қарамастан, олардың құрылымы айтарлықтай дәрежеде бір-бірінен ерекшеленетін болады, бұл экономикалық, саяси және климатты-географиялық секілді макроорта факторларына байланысты теміржол қозғалыс ұйымдарының елеулі айырмашылықтарымен негізделеді.

Осылайша, темір жол автоматика және телемеханика жүйесінің негізгі және басты функциясы (мақсаты) қозғалыс толассыздығын, үздіксіздігін және қауіпсіздігін қамтамасыз ету, адам өмірі мен денсаулығын, жүк және темір жол инфрақұрылымын сақтау болып табылады. Бұл ретте заманауи даму сатысында пойыздар қозғалысын басқару жүйесімен аса терең бірігуі себепті теміржол автоматика жүйелерінің талап етілетін функцияларын кеңейту жүргізіледі.

Әдебиеттер тізімі

1. СТ РК 1824-2008 Система железнодорожной автоматики и телемеханики. Термины и определения. 2с.
2. ГОСТ Р 53431-2009 Автоматика и телемеханика железнодорожная. Термины и определения. [Электронный ресурс] URL: <http://docs.cntd.ru/document/1200080817> (дата обращения: 17.02.2019).
3. Под редакцией Тега Г., Власенко С. Системы автоматики и телемеханики на железных дорогах мира // учебное пособие для вузов ж.д. транспорта. – М.: Интекст, 2010. С. 7-13.
4. Стратегия инновационно-технологического развития группы компаний акционерного общества «Национальная компания «Қазақстан теміржолы» на период 2013–2018 годы. Астана, 2013. С. 10-20.
5. Техническая политика департамента автоматики и телемеханики и телекоммуникации на период с 2017 по 2022 г.г. АО «Национальная компания
6. «Қазақстан темір жолы», Астана, Казахстан 2017, С. 5-12.

7. АГО-5 Отчет отехнических средствах сигнализации связи по структурным подразделениям и дочерним организациям АО «НК «КТЖ» посостояниюна 1 января 2018года.

8. Концепции модернизации и производства систем железнодорожной автоматикии телемеханики. Астана,2018.– С.16-31.

Основы и тенденции развития систем обеспечения безопасности для железнодорожной автоматики и телемеханики

Аннотация

В данной статье на основе анализа общего состояния средств ТАТ, относящихся к инфраструктуре АО» НК» КТЖ", сделан вывод о приближении к опасному состоянию. Более 70% основных устройств ТАТ, непосредственно обеспечивающих безопасность и управление движением поездов, применяются с длительным сроком службы.

Ключевые слова: ТАТ, ББОБ, движение поездов, диспетчер, поворот, светофор.

Fundamentals and trends in the development of safety systems for railway automation and telemechanics

Abstract

In this article, based on the analysis of the general state of TAT facilities related to the infrastructure of JSC NC KTZ, a conclusion is made about approaching a dangerous state. More than 70% of the main TAT devices that directly ensure the safety and control of train traffic are used with a long service life.

Keywords: TAT, BBOB, train traffic, dispatcher, turn, traffic light.

МРНТИ 50.01

М.Б.Куракбай

Баишев Университет, Қазақстан Республикасы

mercy_kurakbay@mail.ru

KTCS жүйесі мен басқару орталықтары арасында сымсыз мәліметтер жіберуді қамтамасыз ететін TETRA сандық радиоканал арқылы мәліметтер тарату

Андатпа

Бұл мақалада KTCS жүйесіндегі ақпаратты қауіпсіз таратудың көп деңгейлі моделіне талдау жасалды. KTCS элементтері арасында ақпарат алмасу келтірілген. GSM-R және TETRA желісінің архитектуралары талданып, TETRA-ға KTCS-тен ақпарат берілуіне әсер ететін факторлар анықталды. Радиоарна арқылы деректерді беру кезінде аутентификация және кілттерді құру тізбегі және MAC криптографиялық талдауы ұсынылған.

Түйінді сөздер: KTCS, TETRA, GSM-R, радиоарна, OBU, RBC, ATP.

Соңғы онжылдық телекоммуникациялық салада, соның ішінде теміржол көлігінде белсенді технологиялық дамуды көрсетті. Техникалық ерекшеліктерді өзекті ету үшін «КТЖ «ҰК» АҚ-да теміржол көлігінде инновацияларды іске асыру бойынша теориялық және тәжірибелік зерттеулер жүргізеді, бұл оларға жыл сайын ерекшеліктерін жаңартуға мүмкіндік береді.

Бұл ерекшеліктерде ақпараттық қауіпсіздік бөлімі маңызды рөл ойнайды. Жыл сайын ақпараттық және басқарушы жүйелердің киберқауіпсіздігі бойынша зерттеулер саны өсіп келеді, бұл теміржол жүйелері үшін ақпараттық қауіпсіздік саласында жаңа зерттеу

бағыттарын анықтауға итермелейді.

Ұлттық жүйенің негізгі компоненттері KTCS Қазақстандық пойыздар қозғалысын басқару жүйесі және пойыздар мен басқару орталықтары арасында сымсыз мәліметтер жіберуді қамтамасыз ететін TETRA сандық байланыс жүйесі болып табылады. TETRA байланыс желісі ашық байланыс желілеріне жататындықтан, EN 50129-2 стандартының талаптарына сәйкес ашық байланыс желілерін қолданумен қозғалыс қауіпсіздігін қамтамасыз етумен байланысты қосымшаларда жүйені енгізу, түрлендіру және хабар алмасу қаупінен қорғайтын арнайы құралдар пайдаланылуы қажет.

Қазіргі уақытта радиоканал арқылы ақпарат тарату үрдісінің тиімділігін арттыру үшін жіберілетін хабарларды аралас кездейсоқ кодтау көмегімен іске асырылған радиоканалдарды кодтық шулату әдісі әзірленген және кеңінен қолданылады.

Сандық жүйелер құру кезінде бір уақытта ақпарат басқару және тарату радиоканалдарының кедергіден қорғалуын және ақпарат қауіпсіздігін жоғарылатуды қамтамасыз ететін нақты кодтау сұлбалары мен түзетуші кодтарға тәуелсіз нәтижелер алуға мүмкіндік беретін кодтық шулатуы бар радиоканал арқылы ақпарат тарату үшін аралас код параметрлерін таңдау алгоритмі әзірленді.

Әрі қарай радиоканал арқылы мәліметтер тарату принципін қарастырамыз. Басқа жабық жүйелерге сипатты сандық мәліметтер таратудың баламалы тәсілдерінен келесідей айырмашылықтары бар:

1. Шеңберлі құрылымы бар иерархиялық желі. Орталықтандыру компьютері басқарушы элемент ретінде шеңбер құрылымынан бөлінген, алайда барлық атқарушы элементтер сым (SHDSL) немесе талшықты-оптикалық кабель көмегімен түйіндік принцип бойынша жалғанады. «Нүкте-нүкте» принципі бойынша жұлдызша тәрізді жалғаулардың классикалық сұлбасынан көшу мына жағдайларға мүмкіндік береді:

- кабель қажеттілігін азайту;
- шеңбер көмегімен екі тәуелсіз мәліметтер тарату жолын қамтамасыз ету.

2. Екі тәуелсіз каналдан тұратын және орталықтандыру компьютерін объекталық бақылағыштар арқылы жол құрылғыларына жақын орналасқан топты басқаруды қамтамасыз ететін шеңберлермен жалғайтын Ethernet стандартының талшықты-оптикалық кабелі бар тіреуіш желісі. Артықшылықтың бұл типі физикалық каналдардың кез келгені зақымданған кезде жүйенің орнықтылығына кепілдік береді. Тіреуіш желі ұзындығы ондаған және тіпті жүздеген километрге жетуі мүмкін.

3. Объекталық бақылағыштарға салынған диагностика тапсырмалары. Атқарушы сандық элементтерді тікелей жол құрылғыларының жанына немесе тіпті ішінде орналастыру арқасында, пост компьютері «алғашқы қолдан» басқару және бақылау объектілерінің күйі жөнінде толық ақпарат алады. Бұл ретте қарастырылатын мәліметтер тарату желісінде маңыздылық принциптерін қарай отырып, басқару/бақылау тапсырмаларын диагностикадан бөлу қажет.

4. Әр басқарушы немесе атқарушы элемент алдындағы желілік модульдер. Олардың тапсырмасы нақты уақыт режимінде мәліметтер ағындарының таратудың жылдамдық бойынша маңызды каналын анықтау және маңызы төмен каналды жол құрылғыларынан диагностикалық хабар тарату үшін пайдалану болып табылады. Сонымен қатар, желілік модульдер тіреуіш желімен қосарланған жалғануды қамтамасыз етеді, хаттамалар (SHDSL үстінен Ethernet) түрлендіреді, сандық сигнал күшейткіштері бола отырып, мәліметтер тарату көлемі бойынша шектелген желілік шеңбер шинасында трафикті сүзгілейді, соның арқасында жоғары байланыс қашықтығы қамтамасыз етіледі.

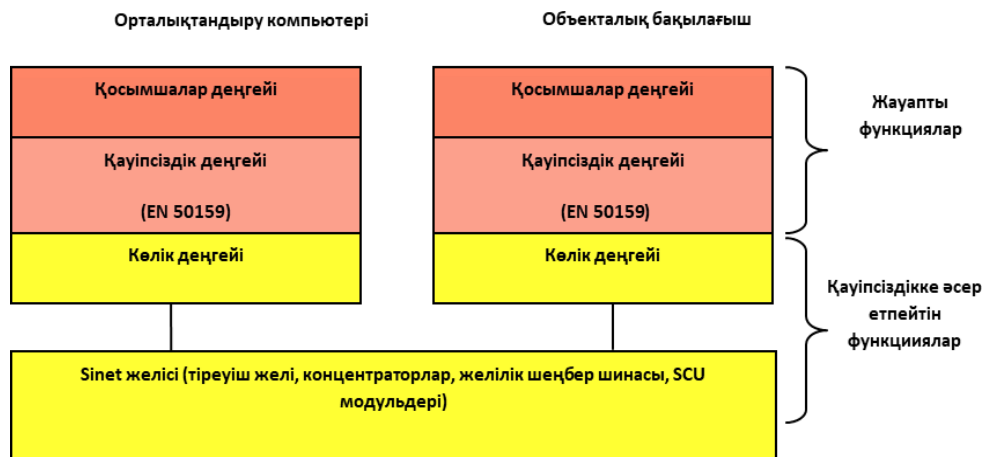
5. Екі канал арқылы да команда жіберу кезінде атқарушы элементтің желілік модулі алғашқы хабарды алып, оның нөмірін тіркейді де, команданы орындайды. Ұқсас нөмірде қосымша

канал арқылы кейін келетін екінші хабар желілік модульде өшіріледі.

6. Келешекте ТОВЖ тіреуіш желісі радиоканалға (мысалы GSM-R) ауыстырылуы мүмкін, ал желілік модульдер әрекет етуші радиотаратқыштарға қосылатын болады.

7. Заманауи энергия үнемдеуіш технологияларды дамытуды, сондай-ақ жергілікті электрмен қоректендірудің баламалы көздерін әзірлеуді есепке ала отырып, қоректендіруші желі бірте-бірте өзінің мәнін жоғалтады, және жергілікті энергия көздері посттан қашықтатылған құрылғылардың автономды жұмысы үшін жеткілікті болады.

Сандық орталықтандыру ішінде мәліметтер тарату кезінде кез-келген қате хабар немесе қате команда жүйені қауіпті күйге әкелуі мүмкін екендігін есте ұстаған жөн. Бұл жағдайды болдырмау үшін TCP/IP хаттамалар жинағында сигналдар жіберуге жауапты және қауіпсіздік жағынан маңызды емес аумақ белгіленеді. Осылайша, қауіпсіздіктің жауапты функциялары қосымшалар деңгейінде болады, ал көліктік деңгей тіреуіш желімен, желілік шеңбер шинасымен және желілік модульдермен (сурет 1) бірге мәліметтер таратудың сенімділігі жоғары каналының тапсырмаларын орындайды.

Сурет 1. Қауіпсіз мәліметтер таратудың көпдеңгейлі моделі

Сандық компьютерлік пойыздарға белгі беру жүйесін құрайтын Қазақстандық пойыздарды басқару жүйесі (KTCS) заманауи темір жолдардың елеулі элементі болып табылады. KTCS темір жолды пайдалану қауіпсіздігін, тиімділігін және үнемділігін айтарлықтай арттыратын көптеген функцияларды ұсынады. Басқалардың арасында жүйе қамтамасыз етеді: кабина ішінде белгі беруді, пойызды автоматты қорғауды және жылжымалы құрамды басқаруды. Осы функциялар арқасында пойыздар жоғары жылдамдықта жұмыс істей алады, жолдың өткізу қабілеттілігі артады және адам қателіктерінің қаупі азаяды. KTCS темір жол мобильді байланыстың қолдаушы желісіне мұқтаж болуы негізгі себептерінің бірі болып табылады. Сондықтан TETRA-ны теміржол байланысының мүмкін болатын технологиясы ретінде бағалаудың негізгі критерилері мыналар:

- TETRA KTCS жүйесіне ұсына алатын тарату сипаттамалары қандай. Бұл таратуға енгізу стратегиясы (базалық бекеттердің тығыздығы тұрғысынан), пойыздар қозғалыс жылдамдығы және трафиктің жұмыс істеуі қалай әсер етеді.
- Түрлі жағдайда таратудың кідіруі және мәліметтердің жоғалу ықтималдылығы тұрғысынан TETRA KTCS талаптарына сай келе ме.
- TETRA жалпы радиоресурстар арқылы сыни және сыни емес қосымшалар жеткізе ала ма.

KTCS – таратылған жүйе, оның негізгі логикасы екі элементке бөлінген: OBU және

RBC (сурет 2). жүйеде көптеген элементтер бар, бірақ, олардың жұмысы мобильді байланыстың базалық технологиясына тікелей байланысты болмағандықтан, олар бұл зерттеу периметріне кірген жоқ.

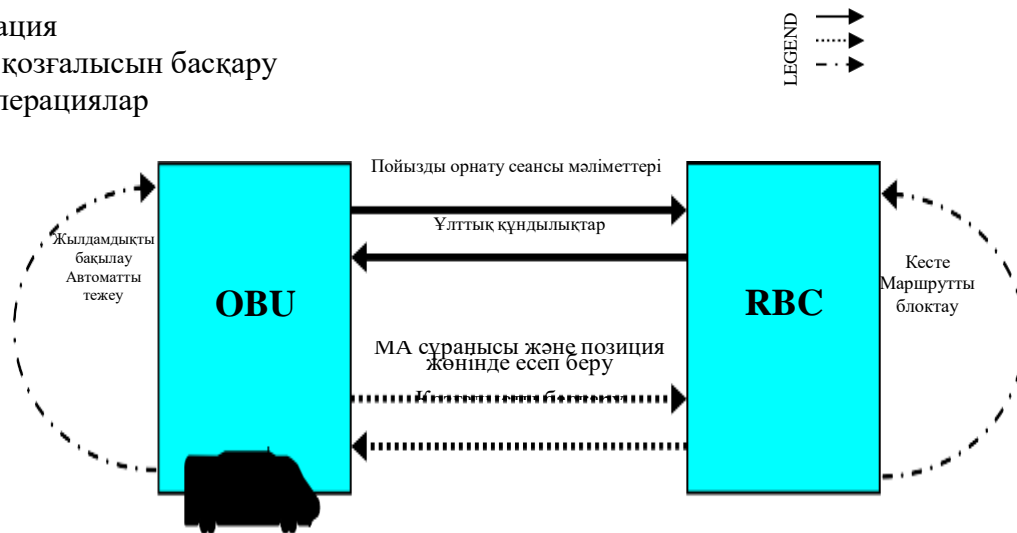
KTCS жұмысын бастау үшін, яғни пойыздар қозғалысын бақылау үшін, OBU және RBC арасында KTCS сессиясы қондырылуы қажет. Қондыру кезінде KTCS екі элементі де кезекті жұмысқа қажетті конфигурациялық параметрлермен алмасады. Мысалы, OBU пойыз жөнінде мәліметтер жібереді (мысалы, жүріс нөмірі, пойыз ұзындығы, машинист ID және т.б.). Кері бағытта RBC ұлттық мәндер жібереді (мысалы, әдеттегі жылдамдықтың шекті мәндері, кері қозғалыстан қорғау және т.б.). Сеансты орнату RBC және OBU мобильді желі арқылы мәлімет алмасуы тиіс болатын алғашқы жағдай болып табылады.

RBC пойыздар қозғалысын басқаруға және бақылауға жауап береді. Ол үшін RBC статикалық және динамикалық ақпаратқа қатысты өзекті жағдайға ие болуы тиіс. Мұның негізін қалаушы бөлігі пойыздар позициясы болып табылады. Соған байланысты әр OBU бірнеше мәрте RBC-ке пойыздар позициясы жөнінде хабар жібереді. Көптеген жағдайда есеп беру қозғалысты басқару (ҚБ) сұранысымен бірігеді.

Конфигурация

Пойыздар қозғалысын басқару

Фондық операциялар

Сурет 2. KTCS элементтері арасында ақпарат алмасу

Позиция және басқа ақпарат (кесте, іліну маршруттары, пойыздың басқа позициялары) жөнінде есеп беру негізінде RBC пойыз үшін ҚБ шығарады. ҚБ жылдамдық шегі мен пойыз жүре алатын қашықтықты анықтайды. Пойыз қозғалысы кезінде жағдайы жөнінде есеп беру және ҚБ бірнеше мәрте жаңартылады да, OBU және RBC арасында ақпарат алмасу объектілері болып табылады.

KTCS жүйесі RBC және OBU арасында нағыз уақыт режимінде өзара әрекеттесуге негізделгендіктен, бұл екі элемент арасындағы тұрақты байланыс қажет болып табылады. RBC-OBU қосусыз KTCS негізгі функционалдылығын, яғни ҚБ таратуды, ішкі кабиналық белгі беру және АТР қамтамасыз ету мүмкін болмас еді.

OBU-RBC коммуникациясы әсіресе ҚБ кеңейту секілді ETCS белгілі бір процедуралары кезінде сапаға қойылатын белгілі бір талаптарға сәйкес келуі тиіс. Егер пойыз қозғалыс соңында Басқару (ҚСБ) нүктесіне жақындаса, ал жаңартылған ҚБ алу мүмкін болмаса, онда пойыз жылдамдығын баяулатып, соңында тоқтауы қажет, себебі OBU жаңартылған ҚБ келмейінше машинистке ҚСБ өтуге мүмкіндік бермейді. Сондықтан OBU-RBC байланысының бұзылуы немесе ұзақ кідіруі кейін пойыздар қозғалысының барлық жүйесіне таралуы мүмкін және басқа пойыздар жүру кезінде әрі қарай кідіруге алып келуі мүмкін пойыз қозғалысының кідіруін туғызады, бұл сонымен бірге жолдың рұқсат етілген өткізу қабілеттілігінің төмендеуіне әкелуі мүмкін.

ҚБ таратудың келтірілген үлгісі базалық коммуникациялық желісінің QoS KTCS жүйесінің QoS әсер етуін суреттейді. Бұл, өз кезегінде, теміржол пайдалану QoS әсер етеді (мысалы, жолдағы кідірулер тұрғысынан). Осылайша, Қазақстан Республикасының темір жолында KTCS жүйесін енгізу кезінде қауіпсіз және сенімді мәліметтер тарату тиімді және үздіксіз тасымалдау үрдісі негіздерінің бірі болып табылады.

Дегенмен, базалық коммуникация секілді байланыс маңыздылығына қарамастан, пойыздар қозғалыс қауіпсіздігі толықтай KTCS жүйесімен бақыланатындығын айта кеткен жөн. OBU-RBC элементтері арасында байланыс толықтай жоқ болған жағдайдың өзінде KTCS процедуралары пойыздар қозғалысы апаттық жағдайдың туындауына әкелмейтініне кепілдік беруі қажет. Тәжірибеде бұл байланыс қалпына келтіріліп, RBC жаңартылған ақпарат бөлігін алғанға дейін пойыздар ескертулі түрде тоқтайтындығын білдіреді.

Әдебиеттер тізімі

1. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 10 января 2018 года. «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции». [Электронный ресурс URL: https://www.inform.kz/ru/novye-vozmozhnosti-razvitiya-v-usloviyah-chetvertoy-promyshlennoy-revolyucii-poslanie-prezidenta_a3118616. (дата обращения: 23.11.2018)
2. Сансызбай К.М., Куандықов А.А. Метод взаимодействия по радиоканалу, обеспечивающий информационную безопасность движения поездов // Программа XLIV Международной научно-практической конференции КазАТК им. М. Тынышпаева «Инновационные технологии на транспорте: образование, наука, практика», Алматы 2020, С.56-59.
3. Бахтиярова Е.А., Сансызбай К.М. Сравнительный анализ микропроцессорной централизации стрелок и сигналов // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана 2018, №2 (123). С. 30-36.
4. Программа развития железнодорожного транспорта Казахстана на долгосрочную перспективу [Электронный ресурс] URL: <http://miid.gov.kz/ru/pages/koncepciya-proekta-zakona-respubliki-kazahstan-o-zheleznodorozhnom-transporte-0> (дата обращения: 8.12.2018)
5. Куандықов А.А., Сансызбай Қ.М. Темір жол автоматика және телемеханика жүйелерінде ақпараттық қауіпсіздікті қорғау әдістері // Қазақстан Британ техникалық университетінің хабаршысы, Алматы 2019, № 16, Б. 353- 359.
6. Адауров С.Е., Диасамидзе С.В., Корниенко А.А., Сидак А.А. Международная кибербезопасность на железнодорожном транспорте: методологические подходы и нормативная методическая база // Вестник ВНИИЖТ 6/2015. С. 9-15.

Передача данных по цифровому радиоканалу TETRA, обеспечивающему беспроводную передачу данных между системой KTCS и центрами управления

Аннотация

В данной статье проведен анализ многоуровневой модели безопасного распространения информации в системе KTCS. Приведен обмен информацией между элементами KTCS.

Проанализированы сетевые архитектуры GSM-R и TETRA, выявлены факторы, влияющие на передачу информации TETRA от KTCS. Представлена последовательность аутентификации и генерации ключей при передаче данных по радиоканалу и криптографический анализ MAC.

Ключевые слова: KTCS, TETRA, GSM-R, радиоканал, OBU, RBC, ATP.

Data transmission via the TETRA digital radio channel, which provides wireless data

transmission between the KTCS system and the control centers

Abstract

This article analyzes the multi-level model of secure information dissemination in the KTCS system. The information exchange between the KTCS elements is shown. The GSM-R and TETRA network architectures are analyzed, and the factors affecting the transmission of TETRA information from KTCS are identified. The sequence of authentication and key generation during data transmission over the radio channel and cryptographic analysis of the MAC are presented.

Keywords: KTCS, TETRA, GSM-R, radio channel, OBU, RBC, APR.

ЭЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫ
СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

МРНТИ 14.23.05

А.Б.Альситова¹, Э.Ш.Нагметова²

^{1,2}Баишев университеті
assemgul_alsitova@bk.ru

Мектеп жасына дейінгі балалардың экологиялық мәдениеті туралы түсінік

Аңдатпа

Мақалада экологиялық мәдениет мектепке дейінгі педагогиканың бағыттарының бірі ретінде қарастырылады және мектеп жасына дейінгі балалардың экологиялық мәдениетін қалыптастырудың педагогикалық мәселелері баяндалады. Мектеп жасына дейінгі балалардың экологиялық мәдениеті негіздерін дамыту құрылымындағы компоненттер және экологиялық мәдениет негіздерін қалыптастыру көрсеткіштері келтірілген.

Түйін сөздер: Экологиялық мәдениет, мектепке дейінгі жас, экологиялық сана.

Экологиялық мәдениет – бұл мектепке дейінгі педагогиканың жаңа бағыттарының бірі, ол дәстүрлі педагогикадан балаларды табиғатпен таныстырумен ерекшеленеді. Экологиялық білім берудің негізгі мақсаттарының бірі экологиялық мәдениетті қалыптастыру болып табылады, оны біз экологиялық дамыған сананың, эмоционалды-сезімдік, белсенділік салаларының жиынтығын түсінеміз.

Экологиялық мәдениет - бұл адамның жалпы мәдениетінің ажырамас бөлігі және әртүрлі іс-әрекеттерді, сондай-ақ осы іс-әрекеттің нәтижесінде пайда болған адамның экологиялық санасын (мүдделер, қажеттіліктер, көзқарастар, эмоциялар, тәжірибелер, сезімдер, эстетикалық бағалаулар, талғамдар және т.б.) қамтиды.

Мектепке дейінгі жас экологиялық мәдениеттің негіздерін дамыту, оның экологиялық дүниетанымы мен санасын, адамгершілік-этикалық мінез-құлық нормаларын қалыптастыру үшін қолайлы. Бұл жаста адам сұлулық идеалдарына, жанды және жансыз табиғатпен эмоционалды бірліктің үйлесіміне, камарадия мен ұжымшылдық сезіміне, рухани даму мен өзін-өзі тануға, әлемді бейресми қабылдауға, жоғары моральдық мұраттарға өте сезімтал. Бала біреудің ауырсынуын сезінеді, өзінің және басқа адамдардың іс-әрекеттерінің әділетсіздігін өткір қабылдайды, еліктеуге, әділ істер мен әрекеттерге ұмтылады. Жас адамның нәзік сезінетін және оңай қабылдайтын психологиясы материалдық және рухани әлемді біріктіреді.

Ересек мектепке дейінгі жас - экологиялық мәдениеттің негіздерін дамыту процесінде өзіндік құнды кезең. Көбінесе баланың қоршаған әлемге саналы көзқарасын қалыптастыруда көрінетін тұлғаның экологиялық мәдениетін дамыту процесін анықтайды. Ол өзін қоршаған ортадан ерекшелей бастайды, өзінің дүниетанымында «Мен – табиғатымнан», «Мен және табиғат» дейінгі қашықтықты жүріп өтеді, назар өзіне деген қарым-қатынасты қалыптастыруға ауысады (мен кімін? ересектер мені не үшін мақтайды немесе жазалайды?) және жақын әлеуметтік ортаға – құрдастарына, ересектерге.

Ересек мектеп жасына дейінгі балаларда табиғи және әлеуметтік ортамен өзара әрекеттесу мен қарым-қатынас бейсаналық негізде болады. Балалар өздерін қоршаған әлемнің объектілері мен субъектілерінен ерекшелемейді, олар өздерін табиғаттың табиғи бөлігі, онымен органикалық бірлік сезінеді. Бала мен қоршаған орта субъектісі арасында

тікелей объект қалыптасады-Объектілік, объектаралық қатынастар. Үлкен мектеп жасына дейінгі бала осы қатынастардың экологиялық ережелерін қабылдауға және тағайындауға, оларды әдеттеріне, табиғатының бір бөлігіне айналдыруға ашық. Бұл жас экологиялық әсер үшін ең қолайлы.

Ересек мектеп жасына дейінгі балаларда экологиялық мәдениеттің негіздерін дамытуды белгілі бір әлеуметтік топтың нақты «субмәдениеті» ретінде қарастыруға болады. Бала мектепке дейінгі жасқа сәйкес экологиялық мәдениеттің негіздерін білу көлемін отбасында, балабақшада, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы алады. Отбасының баланың экологиялық мәдениетінің принциптерінің дамуына әсері оның мүшелерінің қоршаған табиғатқа, жалпы мәдениетке қатынасы арқылы анықталады. Осыған байланысты балабақшаның рөлі мұғалімдердің жеке және кәсіби қасиеттерімен, білім беру жағдайымен анықталады.

Мектеп жасына дейінгі балалардың экологиялық мәдениетінің негіздерін дамыту құрылымындағы іс-әрекетке негізделген тәсілге сүйене отырып, келесі компоненттерді бөлуге болады:

Жеке экологиялық мәдениеттің осы қызмет барысында қалыптасатын экологиялық сананы қарастырған жөн. Мектепке дейінгі жаста көрінетін экологиялық сананың элементтері әлі де индикативті болып табылады.

Егер баланың табиғатқа деген қызығушылығы ынталандырылса, баланың экологиялық санасы біртіндеп артады. Сабақтар баланың сезімін оятады, эмпатия тудырады. Баланың табиғаттағы адамның мінез-құлқын бағалай білуі, осы мәселе бойынша өз пікірін білдіруі маңызды.

Ересек мектепке дейінгі жаста баланың экологиялық мәдениеті негіздерінің элементтері айқын көрінеді: табиғатқа деген қызығушылық, белгілі бір қызмет түрлері, эмоционалды реакциялар, табиғаттағы адамдардың мінез-құлқын саналы бағалау, табиғаттағы мінез-құлықты мотивациялық бағалау қабілеті қалыптасады.

Мектеп жасына дейінгі балалар үшін экологиялық сананың келесі элементтері тән:

- табиғатпен байланыс қажеттілігі. Бұл баланың экологиялық мәдениетінің негіздерін дамытудың бастапқы нүктесі (ол әлі де өзін табиғаттан ажыратпайды);
- табиғатпен байланыс орнататын эстетикалық және этикалық сезімдер (әр түрлі эмоционалды реңктер, оң немесе теріс).

Балалардың экологиялық мәдениетінің негіздерін дамытудың тағы бір шарты – оларды белсенді, шығармашылық, өз бетінше тәжірибе жинап, әлемді игеруі үшін оларды іздеу жағдайларына қою қажеттілігі. Экологиялық мәдениеттің негізін табиғатпен және педагогикалық сауатты ұйымдастырылған іс-әрекеттермен қарым-қатынас процесінде ғана құруға болады. Маңызды сатып алу, білімін, іскерлігін және дағдыларын дамытуға мүмкіндік туғызды экологиялық мәдениет негіздерін, сондай-аясы тар мақсат болып табылды.

Ересек мектеп жасына дейінгі балалардың экологиялық мәдениетінің негіздерін дамытудың педагогикалық тұрғыдан орынды Моделі-бұл баланың жеке басының қасиеттері қажетті толықтығымен жүзеге асырылатын интеграциялық қызмет.

Ересек мектеп жасына дейінгі балаларда экологиялық мәдениеттің негіздерін дамыту процесінде табиғатты тәуелсіз құндылық ретінде түсінуге деген жеке көзқарасқа негізделген үш кезеңді шартты түрде бөлуге болады:

- өзіне;
- басқа;
- табиғатқа.

Өсудің негізгі критерийлері баланың сыртқы әлеммен өзара әрекеттесу тәжірибесін және адамның адамгершілік-экологиялық ұстанымының келесі көріністерін (экологиялық білім көрсеткіштері) атауға болады):

- қоршаған ортамен экологиялық негізделген өзара әрекеттесудің нормалары мен ережелерін меңгеру, олардың едәуір бөлігін баланың әдеттеріне айналдыру;
- экологиялық білім алу қажеттілігінің болуы, оларды іс жүзінде қолдануға бағдарлау;
- жануарлар мен өсімдіктер әлемінің өкілдерімен қарым-қатынас жасау қажеттілігі, оларға жанашырлық, мейірімділік, сезімталдық, адамдарға, табиғатқа мейірімділік, айналадағылардың бәріне ұқыпты қарау;
- қоршаған ортаның экологиялық мәселелерін шешудегі бастаманың көрінісі.

Тұлғаның адамгершілік-экологиялық ұстанымын қалыптастырудың аталған көрсеткіштері кез-келген жасқа тән, бірақ әр жас кезеңінде олардың қалыптасу деңгейі әр көрсеткіштің мазмұны, олардың көріну формалары әр түрлі, әр түрлі болады.

Балабақша түлегі балаға экологиялық мәдениет негіздерін қалыптастырудың келесі көрсеткіштері тән:

- қоршаған әлем объектілеріне, адамдардың, өсімдіктердің, жануарлардың өмір сүру жағдайларына қызығушылық танытады, олардың жағдайын "жақсы – жаман" позициясынан бағалауға тырысады»;
- экологиялық бағдарланған қызметке ықыласпен қатысады;
- әдемілікпен танысқанда эмоционалды түрде әрекет етеді және өз сезімдерін шығармашылықтың қол жетімді түрлерінде (әңгіме, сурет және т. б.) жеткізуге тырысады.);
- көшеде, көлікте, серуендеу кезінде және т. б. жүріс-тұрыс ережелерін орындауға тырысады;
- оған мұқтаж адамдарға, жануарларға, өсімдіктерге көмек көрсетуге дайын екендігін көрсетеді;
- қоршаған ортаға зиян тигізбеу үшін өзінің мінез-құлқын, іс-әрекетін басқаруға тырысады.

Мектепке дейінгі кезеңде баланың өмірдің жетекші салаларымен байланысы қалыптасады: адамдар әлемі, табиғат, объективті әлем. Мәдениетке, жалпыадамзаттық құндылықтарға кіріспе бар. Денсаулықтың негізі қаланды. Мектепке дейінгі балалық шақ-бұл жеке тұлғаның алғашқы қалыптасу кезеңі, баланың өзіндік санасы мен даралығының негіздерін қалыптастыру.

Экологиялық мәдениеттің негіздерін дамыту-бұл адамның сыртқы әлеммен және өзімен үйлесімді қарым-қатынасқа жету қабілетінде көрінетін тәрбиенің нәтижесі.

Әдебиеттер тізімі

1. Николаева С.Н. Любовь к природе воспитываем с детства. – М.: «Мозаика-Синтез», 2002.-112с.
2. Оуэн Д.Ф. Что такое экология? – М.: Лесн. пром-ть, 1984.-184с.
3. Дневник воспитателя: развитие детей дошкольного возраста./Под ред. Дьяченко О.М. – М.: НОУ Учебный центр м. Л.А. Венгера «Развитие», 2001.-141с.
4. Коломина Н.В. Воспитание основ экологической культуры в детском саду.- М.: ТЦ Сфера, 2004.-144с.
5. Экологическое воспитание дошкольников: Практическое пособие./ Под ред. Прохоровой Л.Н. – М.: АРКТИ, 2003.-72с.

Понятие об экологической культуре дошкольников

Аннотация

В статье рассматривается экологическая культура как одно из направлений дошкольной педагогики и излагаются педагогические проблемы формирования экологической культуры дошкольников. Приведены компоненты в структуре развития основ экологической культуры дошкольников и показатели формирования основ экологической культуры.

Ключевые слова: экологическая культура, дошкольный возраст, экологическое сознание.

The concept of ecological culture of preschool children

Abstract

The article considers ecological culture as one of the directions of preschool pedagogy and describes the pedagogical problems of the formation of ecological culture of preschool children. The components in the structure of the development of the basics of ecological culture of preschool children and indicators of the formation of the basics of ecological culture are given.

Keywords: ecological culture, preschool age, ecological consciousness.

МРНТИ 15.41.21

С.С.Сейтенова

Баишев университеті

seitenova_ss@mail.ru

Баланың мінез-құлқының қалыптасуына әсер ететін әлеуметтік-психологиялық ықпалдар

Андатпа

Жеке тұлғаның мінез-құлқының қалыптасуына әлеуметтік ықпалдың маңызы зор. Адамның мінез-құлқы өзінің іс-әрекетінен, өзге адамдарға қарым-қатынас мәдениетінен, өзіне берілген істі орындауынан байқалады. Адам дүниеге келген сәтінен бастап белгілі бір ортада, кейін әлеуметтік орталарда өмір сүреді. Белгілі ортада адам көптеген факторлардың әсерімен қалыптасып, дамиды. Олар түрлі болуы мүмкін. Қазіргі көпмәдениетті қоғамда адамның мінез-құлқы мәдениетінің қалыптасуына көптеген психологиялық жағдайлар да әсерін тигізеді. Мақалада осындай әлеуметтік ықпалдардың адам мінез-құлқына, қоғамдағы әрекеттері мен дағдыларына тигізетін әсері мен биологиялық табиғаты қарастырылады.

Түйінді сөздер: мінез-құлқы, әлеуметтік мінез-құлқы, әлеуметтік ой, әлеуметтік ықпал, әлеуметтік қарым-қатынас, әлеуметтік психология

Әрбір адам жеке тұлға ретінде әлеуметтік қатынастар мен субъектісі және де әлеуметтік

қасиеттер субъектісі болып табылады. Оның мінез-құлқы басты психикалық ерекшелігі болып табылады. Басты ерекшелігі – әр түрлі деңгейдегі көрініс беруі. Адам өзінің мінез-құлқын реттей алады. Оны түзетуге, жағымсыз әрекеттерден өзін ұстану қабілеті бар.

Адамдардың қоғамдағы әрекеттерін әлеуметтік мінез-құлық дағдыларынан байқалады. Адамның әлеуметтік мінез-құлқы түрлі болып келеді: альтруистік (альтруизм - басқаның қамын ойлау), эгоистік, заң бұзушы, ауыр немесе жеңіл мінезді, өжет, биязы немесе дөрекі. Әлеуметтік мінез-құлық түрлі факторлар арқылы анықталады. Олар қоғамдық және жеке тұлғалық факторлар. Осы орайда, әлеуметтік норма деген түсінік бар. Ол адамдардың мінез-құлқы мен топтағы қарам-қатынасын реттейтін тарихи қалыптасқан әдет. Бұл психология ғылымындағы қарым-қатынастың перцептивті жағына сәйкес келеді, яғни қарым-қатынасқа түсушілердің бір-бірін қабылдауы, тануы (түсінуі), соның негізінде өзара түсіністіктің пайда болып қалыптасуы. Қарым-қатынастың заңдылықтарын білу және қарым-қатынас дағдылары мен қабілеттерін дамыту әсіресе педагогтар үшін өте маңызды, себебі олар оқушыларды өздерімен бірлесіп әрекет етуге жемісті түрде тарта алған жағдайда, тәрбиешінің мақсаттары мен міндеттеріне жауап беретін өзара әрекеттестік пен өзара түсінушілікті жолға қоя білгенде, яғни толыққанды педагогикалық қарым-қатынасты жүзеге асыра алғанда ғана кәсіби міндетін табысты түрде атқара алады. Сонымен қатар, жеке тұлғааралық қарым-қатынас: императивті, манипулятивті және диалог болып бөлінеді.

Адамдардың түрлі ортада мінез-құлықтарының өзгеруі девиантты мінез-құлық атауына ие. В.Т.Кондрашенковтың тұжырымы бойынша балаларда кездесетін өзін-өзі сыйлауының төмендегі девиантты мінез-құлықтың барлық түрінде көрініс береді, сондай-ақ қылмыстық топқа ену арқылы құқық бұзушылық әрекетінің болуы, наша қолдану, ішкіштік, агрессия, суицидті мінез-құлық және әртүрлі психикалық бұзылулар орын алады. Осыған байланысты әдебиеттерде девиацияға мынадай себептер негіз болады:

1. Девиантты мінез-құлық көрсетудің негізгі себебі-өзін-өзі сыйлауының төмен болуы, өйткені индивид қоғамдағы өзінің қылықтары арқылы жағымсыз қатынастарды табады;
2. Өз-өзін сыйлауы төмен антинормативті мінез-құлқының өсуіне байланысты анти әлеуметтік топтың әрекеттеріне қосылып, өзінің статусын құрдастарының арасында көтеруге тырысады;
3. Кейбір жасөспірімде девиантты мінез-құлық өзгелерге сыйлату үшін жасаған шаралар болуы мүмкін.

Мінез-құлқындағы ауытқулар туа пайда болмайды, олар физиологиялық ауытқулардан емес, отбасындағы және мектептегі дұрыс тәрбие бермеудің салдарынан пайда болады. Аталған ауытқу девиантты мінез-құлықтың шығуына алып келеді. Қандай қоғамда болмасын, тіпті дамудың қандай сатысында болса да өзіне ерекше назар аударуды қажет ететін адамдар кездеседі. Олар дене немесе психологиялық, әлеуметтік жағынан ауытқулары бар адамдар болып табылады. Ондай адамдар қашанда басқа адамдар тобынан ерекшеленіп тұрады. Мұндай адамдардың қасиеттерімен мүмкіндіктерін қалыпты жағдайдағы талаптарға сәйкес келмейді деп айтуға болады.

Көптеген әлеуметтік-психологиялық зерттеулер барысындағы сауалнамалар девиантты мінез-құлықты көрсетуге әсер ететін сыртқы факторларды келесі топтарға бөліп көрсетеді:

1. Индивидтің әлеуметтік бейімделуінде қиындық туғызатын, ассоциалдық мінез-құлықтың алғышартының психобиологиялық деңгейінде ықпал ететін индивидтік фактор;
2. Мектептегі және отбасындағы тәрбиенің олқылығынан пайда болатын психологиялық-педагогикалық фактор;
3. Әлеуметтік ортада, оқу-тәрбие ұжымындағы жақын құрбыларымен болған жағымсыз қарым-қатынастың ерекшелігін анықтайтын әлеуметтік психологиялық фактор;
4. Тұлғаның өзі қалаған қарым –қатынас ортасындағы индивидтерді белсенді таңдау

қатысына, қоршаған ортадағы құндылықтар мен нормаларға, сондай-ақ өзінің жеке құндылық бағдары мен мінез-құлқын өздігінен реттеушілік қабілетінен туындайтын жеке тұлғалық фактор;

5. Қоғамда өмір сүрудің әлеуметтік және әлеуметтік-экономикалық жағдайларын айқындайтын әлеуметтік фактор;

Ал жеке тұлғалық факторға келетін болсақ, ең маңыздысы және үнемі кездесіп отыратын жағдай - өзіне бақылау жасамауы мен өзін дамытуға деген назардың төмен болғандықтан, өзіне деген құрмет пен өзіне берген бағасының төмендігі. Бұл екі фактор арасындағы өзара байланысты. Американдық психолог К.Кэплан девиантты мінез-құлық теориясы тұрғысынан зерттеген. Сонда жасаған тұжырымы бойынша девиантты мінез-құлықты балалардың дені өздерін құрметтемейді, өздеріне деген сенім мен баға өте төмен болады екен. Әрбір адам «Мен» концепциясын іштей жоғары қоюға тырысады, өзіне деген бағаның төмендігі адамды қолайсыз күйге түсіреді, ал өзінді мойындаған кезде жаныңды жаралайтын қобалжу мен уайымнан құтылғандай сезінесің. Бұл күй баланың өзін-өзі төмендетуінің субъективті ықтималдығын азайтуға және өзін қабылдауға деген субъективті ықтималдылықты арттыруына мүмкіндік береді.

Ұстанымдар мен жеке болмыс мінез-құлыққа әсер етеді. Әлеуметтік мінез-құлықтың биологиялық астарына келетін болсақ, ХХІ ғасырдың әлеуметтік психологиясы бізге мінез-құлқымыздың биологиялық негіздерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Біздің әлеуметтік мінез-құлқымыз – терең биологиялық тұрғыдан алғанда да даналықтың көрінісі.

Психология негіздерін меңгерген әрбір адам бізді табиғат пен тәрбие бірлесе отырып қалыптастыратынын біледі. Осыған ұқсас, тік төртбұрыштың ауданы – енін ұзындығына көбейтумен есептелетіні сияқты, адамдар да – биология мен тәжірибенің бірлескен өзара әрекеттесуінің нәтижесі. Эволюциялық психологтар бізге өмір сүру және ұрпақ қалдыру үшін ата-бабаларымыз өздерін қалай ұстаса, бізге де өзімізді солай ұстау адамдық табиғатымыздың арқасында берілгенін есімізге салады. Біз өмір сүруге және ұрпақ қалдыруға мүмкіндік берген тұқымдарды (гендерді) тасымалдаймыз. Мінез-құлқымыз да ДНҚ-мызды (дезоксирибонуклеин қышқылы, әрі қарай – ДНҚ) болашақ ұрпаққа жеткізуге бағытталған. Содан эволюциялық психологтерді табиғи сұрыпталу- танысу мен жұптасу, жек көру мен зиян келтіру, қамқорлық пен бірлікке қатысты әрекетіміз бен қайтаратын жауабымызды алдын ала білетініміз қызықтырады. Табиғат сондай-ақ бізге әртүрлі жағдайларға үйрену және бейімделу қабілеттерін берген. Біз өзіміздің қоғамдық контекстімізге бейімделгішпіз және соған қарай әрекет етеміз.

Егер әрбір психологиялық жайт (ой – пікір, эмоция, мінез-құлық) тап сол уақытта биологиялық жағдай болса, онда біз сонымен қатар нейробиологияның әлеуметтік мінез-құлықты қалай түсіндіретінімен таныса аламыз. Бізді жақсы көру мен жек көру, көмектесу мен агрессия, қабылдау мен сену сияқты сезімдеріміз мидың қай бөлігін белсендіреді? Экстраверттердің миы үнемі белсенді жұмыс істеп тұруы үшін, кейбір зерттеулер көрсеткендей, ынталандыру қажет пе? Жылы шырай таңытқанда, әлеуметтік жағынан қорғалған адам ұялшақ адамға қарағанда ми қыртысындағы марапатқа байланысты аумақты жауап бере ме? Ми ақыл және мінез-құлық үйлестірілген бір жүйе ретінде қалай атқарады? Мидағы оқиғалар хронологиясы туралы ақпараттарды өңдеу нені көрсетеді? Бұл сұрақтар әлеуметтік нейроғылыммен айналысатын ғалымдарды да ойландырады.

Әлеуметтік нейробиологтар көмектесу немесе зиян келтір секілді күрделі әлеуметтік мінез-құлықтарды жай нейрондық немесе молекулалық механизмдер деңгейінде бейнелеуге талпынбайды. Әрбір ғылым іргелі ғылымдардың қағидаларына негізделеді. Бірақ, әрбір пән сонымен бірге іргелі ғылымдарға бұрын белгісіз болған жаңа қағидалар еңгізеді. Сондықтан біз әлеуметтік мінез-құлықты түсіну үшін «терінің астында» ғана емес, сонымен қатар «тері қабаттарының арасында» болып жатқан ықпалды ескеруіміз қажет. Ақыл мен дене-үлкен, күрделі жүйе. Стресс гормондары біздің көңіл күйімізге және әрекетімізге ықпал етеді;

тестостерон сенімді төмендетеді, ал окситоцин оны көтереді. Қоғамдық окстракизм қан қысымын көтереді. Қоғам қолайлы болса, адамның ауру-сырқауға- әлеуметтік ағзамыз. Біз өзіміздің биологиялық, психологиялық және әлеуметтік ықпалымыздың өзара әрекеттестігін бейнелейміз. Міне, қазіргі заманғы психологтердің мінез-құлықты әртүрлі деңгейде талдайтыны сондықтан [1].

Қарым-қатынас мәселесіде Скиннер теориялары орын алды. Скиннердің қарсыластары «барлық теориялық құрылымдарды жоққа шығаруға болмайды»деді. Себебі эксперименттің детальдары ерте жоспарланатындықтан, осының өзі – қарапайым теория құрудың бір дәлелі. Сонымен бірге Скиннердің өз жұмысының негізгі ретінде шартты рефлексстер пайда болуының негізгі принциптерін қабылдауы – белгілі бір мөлшерде теория жасау болып есептеледі [3].

Сонымен ойымызды қорыта келе, жеке тұлғаның мінез-құлық психологиясының қалыптасуы күрделі үдеріс, оның ішінде мінез-құлықтың қалыптасуына көптеген әлеуметтік ықпалдың маңызы зор екенін айтуға болады .

Әдебиеттер тізімі

1. Дэвид Г., Майерс, Жан М. Туенж. Әлеуметтік психология. 2019 ж., 23-29 бб.
2. Психология индивидуальных различий / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: АСТ: Астрель, 2008. – 720 с.
3. Патрисия Уоллейс. *The psychology of the internet*. 2019ж, 116-118 бб.

Социально-психологические влияния, влияющие на поведение ребенка

Аннотация

Социальное воздействие имеет решающее значение для формирования личности характера. Характер проявляется в том, как человек общается с самим собой, с окружающими его людьми и с тем, как он справляется с трудностями. С момента появления человека он оказывается в определенной социальной среде. В современном мультикультурном обществе влияние внешних факторов на развитие человека оказывает большое влияние на его личность. Каждый, кто живет в обществе, всегда окружен людьми. В статье рассматривается влияние социальных явлений на характер человека, его поведение и отношения в обществе.

Ключевые слова: характер, социальное поведение, социальное мышление, социальное воздействие, социальные отношения, социальная психология

Social and psychological influences affecting child's behavior

Abstract

Social impact is critical to shaping human behavior. Character is manifested in the way a person communicates with himself, with people around him and how he copes with difficulties. From the moment a person appears, he finds himself in a certain social environment. In a modern multicultural society, the influence of external factors on human development has a great influence on his personality. Everyone who lives in society is always surrounded by people. The article considers the influence of social phenomena on the character of a person, his behavior and relations in society.

Key words: character, social behavior, positive deviation, social thinking, social impact, social relations, social Psychology

МРНТИ 14.07.05

¹С.Ш.Изтлеуова,²М.Х.Аманова
^{1,2}Баишев университеті, Ақтөбе, Қазақстан
samanta.iztleuova@mail.ru

Бастауыш сынып оқушыларына құқықтық тәрбие беру

Андатпа

Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларына құқықтық тәрбие берудің жолдары мен мүмкіндіктері қарастырылған. Қазіргі қоғамдық даму үрдісіне сай құқықтық мемлекет құруда әр адам құқық түсінігін және өз құқығын түсініп, біліп, соған сай әрекет жасауы қажеттігі туып отыр. Сол себепті мектеп оқушыларына бастауыш сыныптан бастап құқықтық тәрбие беру маңызды болып табылады.

Түйінді сөздер: құқық, құқықтық тәрбие, бастауыш сынып оқушылары

Қазіргі заман адамдарға қойылатын жаңа талаптармен сипатталады, өйткені Қазақстанның даму деңгейі қоғам өмірінің барлық салаларына терең өзгерістер енгізеді. Демократиялық құқықтық мемлекет құру маңызды өзгерістердің бірі болып табылады. Сондықтан қазіргі адамның сана-сезімі жоғары, оның іс-әрекеттеріне жауапты, әлеуметтік өзгерістерге тез бейімделе алатын, өз бетінше шешім қабылдай алатын адам болуы керек. Мемлекеттік саясаттың негізгі құрамдас бөлігі жеке тұлғаның құқықтық мәдениетінің деңгейін арттыру болып табылады. Шынында да, құқықтық мемлекетте азаматтардың жоғары саяси және құқықтық білімі, құқық бұзушылықтарға қарсы тұру және мемлекеттік заңға сәйкес өмір сүру қабілеті қалыптасуы керек.

Зандарды білу ғана емес, сонымен бірге заңдарды қабылдаудың мақсаты қоғамдағы заңдылық пен тәртіпті қалпына келтіру, адамдардың өмір сүруіне, оқуына, жұмысына, демалуына және қауіпсіздігіне қалыпты жағдай жасау екенін түсіну нақты. Азаматтардың саяси, мәдени және ішкі мүдделерін қанағаттандыру үшін оларды біріктіру тек заң негізінде жүзеге асырылуы мүмкін. Гуманистік, демократиялық қоғам заңмен анықталады және осы негізде құрылады. Бұл талапты іс жүзінде іске асыру, әсіресе елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайының дамуы кезеңінде, ең алдымен құқықтық сананы тәрбиелеу және мемлекеттік заңнаманы жетілдіру процесінде міндетті болып табылады [1].

Бүгінгі таңда мектеп оқушыларымен жүзеге асыратын құқықтық білімнің мазмұнын анықтай отырып, А.С.Макаренко, В.А.Сухомлинский «Құқықтық білім қандай болмасын, ол жеке тұлғаның қажеттіліктеріне сүйене отырып, белгілі бір мақсатта ұйымдастырылады, екіншіден, оқушылар ұжымдық жұмысқа неғұрлым шығармашылықпен қатысса, олардың тәжірибесі мен алдыңғы ұрпақтардың әлеуметтік-құқықтық жетістіктері олардың мінез-құлқын қалыптастырады» дейді [2].

Сондықтан оқушыларды қазіргі қоғамның талаптарына сәйкес барлық аспектілерде тәрбиелеу процесінде қоғамдық орындар, мысалы, үйлер, мектептер және т.б. ерекше мәнге ие болады. Олардың алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі-тәрбие жұмысының бүкіл құрылымында құқықтық тәрбиеге ерекше назар аудару, оны ұйымдастырудың тиімді әдістері мен жолдарын үнемі жетілдіру қажет. Ол үшін қазіргі заманғы жаңартылған қоғамның құқықтық тәрбиеге қойылатын талаптарын айқындау қажет, оған сәйкес бала бірінші мектеп табалдырығынан бастап сана қалыптастырып, мінез-құлық қағидаларын меңгеріп, адамгершілік қасиеттерін дамытып, теріс қылықтардан аулақ болып, салауатты өмір салтын ұстануы тиіс. Оқушының мектеп өмірі-тұлғаның азаматтық дамуындағы маңызды кезең. Осы жылдар ішінде адамгершілік дүниетанымдар, нанымдар, тәртіп, өзін-өзі бағалау, адалдық пен шыдамдылық, табандылық пен батылдық қалыптасады. Олардың мағынасына

мемлекеттік заңдар мен қоғамдағы өмірдің ерекшеліктерін құрметтеу және қоғамдық тәртіпті сақтау кіреді. Тұлғаның бұл қасиеттері болашақ еңбек қоғамының азаматының құқықтық мәдениетінің мәнін құрайды. Жоғары дамыған құқықтық мәдениет болмаса, қоғам алдында тұрған проблемаларды тиісті түрде шешу мүмкін емес [2].

Оқушылардың құқықтық мәдениетін қалыптастыру - бұл құқықтық мәдениеттің элементтерін олардың жас ерекшеліктеріне сәйкес қоғамдағы нақты құбылыс ретінде қабылдауға бағытталған арнайы ұйымдастырылған педагогикалық қызмет.

Құқықтық тәрбие адам құқығын түсінуге, құқықтық нормаларды құрметтеуге, заң талаптарын ерікті түрде сақтауға және оны қорғауға ықпал етеді. Құқықтық білім беру қызметтерін сапалы пайдалану процесінде дамыған мемлекеттің құқықтық қатынастарын дұрыс түсіну және тұжырымдау қажет.

Құқықтық тәрбие жүйелі, мақсатты, құнды, оқушылардың құқықтық мәдениетін арттыруға бағытталған болуы керек, құқықтық мәдениеттің өзі жеке тұлғаның даму деңгейі ретінде қарастырылуы керек. Біз оқушылардың жақсы құқықтық білім алуына, оларды қоғамдық құндылық ретінде қарастыруына және құқықтық тәртіп шеңберіне бағытталған жеке тұлғаның әлеуметтік-құқықтық білімі ретінде қабылдауына ұмтылуымыз керек.

Құқықтық тәрбие-бұл азаматтардың заңға бағынатын мінез-құлқын, құқықтық санасын және құқықтық мәдениетін қалыптастыруға бағытталған тәрбиелік, ақпараттық және ұйымдастырушылық іс-шаралар кешені [3].

Оқушылардың құқықтық тәрбиесі қоғамдық қатынастардағы құқықтық және әлеуметтік мәселелердің саяси мәнін жан-жақты және терең түсінуге негіз береді. Бұл оқырманды оған сенуге мәжбүр ететін мақсатты әрекет.

Құқықтық тәрбиенің нәтижелі болуы үшін оқушылардың жасын әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін, әр баланың жеке басының қасиеттерін ескеру қажет. Сол себептен де құқықтық тәрбие беру жұмысы бірнеше сатыдан тұрады: 1-4 сыныпта (бастауыш мектеп); 5-7 сыныпта; 8-9 сыныпта; 10-11 сыныптар аралығында. Сатыдан сатыға көшкенде құқықтық тәрбие күрделеніп, тереңдей береді. Оқушылардың құқықтық сана-сезімін қалыптастыруда бір сатыда қол жеткен табыс келесі сатыда баянды етіліп, молая беруі тиіс. Тәрбиенің негізі мектепте оқу болса, оқушыларға оқу пәндерінің құқықтық тәрбие берудегі қызметі айрықша.

Оқушылардың құқықтық тәрбиесінде жетекші орынды білім беру мекемелері алады. Онда оқушылар заң ғылымының негіздерімен қаруланып, қоғамның адам қызметіне қойылатын талаптарымен танысады, мүмкін, мүмкін емес, заңды, әділ, заңсыз іс-әрекеттермен күресте қажетті психологиялық қасиеттерді түсіну, алған білімдерін практикалық өмірде пайдалану, зұлымдық пен заңсыздықты айыру дағдыларына ие болады.

Оқушылардың қазіргі заманғы талаптарға жауап беретін құқықтық мәдениетін қалыптастыру үшін орта оқу орындарындағы құқықтық білім берудің бүкіл жүйесін түбегейлі қайта құру қажет. Өйткені, оның қазіргі жағдайы қоғамды қатты алаңдататыны ешкімге құпия емес. Мектептегі құқықтық тәрбие жұмысы бірінші сыныптан бастап соңына дейін белгілі бір ретпен және ұйымдасқан түрде жүргізілуі керек. Әрине, құқықтық тәрбие тиімді нәтиже беру үшін оқушылардың жас ерекшеліктерін, әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін және әр адамның жеке қасиеттерін ескеру қажет. Тікелей құқықтық дайындық арнайы оқу сабақтары мен іс-шаралар арқылы жүзеге асырылады.

Құқықтық тәрбие міндеттері келесідей болады:

- қоғам мүшелерінің құқықтық білімдерін ояту;
- құқықтық мінез-құлықты әдетке, әдетке айналдыру;
- заң жұмысына белсенді қатысу қабілетін ояту;
- қоғам мүшелерінің заңмен белгіленген құқықтары мен мүдделерін қорғау және пайдалану дағдылары;

- құқықтық сананы қалыптастыру.

Оқушылар арасында заңдылықтың бұзылуын болдырмауға бағытталған шаралар:

- құқық бұзушының теріс мінез-құлқын қалыптастыруға ықпал ететін жағдайды жою;

- қоршаған ортаны, өмір сүру жағдайларын және оқушыларды тәрбиелеуді жақсарту;

- білім беру қызметін тиімді ұйымдастыру;

- Отанды қорғау, туған өлкенің қуатын арттыру, сөз жүзінде, баспасөз беттерінде ағартушылық қызмет жүргізу.

Мектеп, отбасы және қоғам жұртшылығының құқықтық тәрбие жұмысын жүргізудегі басты бағытының бірі - оқушылар арасында заң тәртібін бұзушылықтың алдын алу шараларын жүргізуге кең жол ашып отыр.

Құқықтың мәселелерді сөз ету, оны тыңдаушысына жеткізіп бере білу аса қиын өнер. Бұған тек қана білімді болу жеткіліксіз, сонымен бірге тәжірибелі, көпті көрген, адамдардың жүрегіне барар кілтті таба білер тәрбиеші болу маңызды.

Оқушылардың мектептегі өмірі тұлғаның азаматтық қалыптасуының шешуші кезеңі болып табылады. Осы жылдары адамгершілігі, дүниетанымы, сенімдері, ұжымшылдығы, тәртіптілігі, өзіне және басқаға талап қоюы, адалдығы мен шыншылдығы, қайырымдылығы мен ұстамдылығы, жігерлілігі мен батылдығы қалыптасады.

Оқушыларды құқықтық тәрбиелеуде сабақтардан басқа сыныптан тыс жұмыстар ерекше орын алады. Осы бағытта жұмыс істеуге байланысты оқыту әдістері келесідей:

1. мораль және құқық мәселелері бойынша дәрістер мен әңгімелер өткізу;

2. сот, сот төрелігі, прокуратура, полиция және медицина қызметкерлерімен кездесулер ұйымдастыру;

3. құқықтық мәселелер бойынша кештер, конкурстар мен олимпиадалар ұйымдастыру;

4. заң үйірмелерін ұйымдастыру;

5. қоғамтану, этика және құқық тақырыптары бойынша арнайы және көркем әдебиетті талқылау;

6. құқықтық тақырыптарға деректі және көркем фильмдерді талқылау;

7. мектептегі құқық қорғау жұмысының жай-күйі туралы плакаттар, бюллетеньдер шығару;

8. «Жас заңгер» клубын құру;

9. ай сайын заңдылықты насихаттаудың және құқық бұзушылықтардың алдын алудың бірыңғай күндерін өткізу;

10. құқық бұзушылықтардың алдын алу мақсатында ата-аналар үшін дәрістер мен семинарлар өткізу.

Бастауыш сынып оқушыларын басқа білім беру салаларымен өзара байланыста күнделікті сабақтарда құқықтық тәрбиелеу міндеттерін ескере отырып, сондай-ақ сабақтан тыс және сыныптан тыс тәрбие жұмыстарын үнемі жүргізу және жетілдіру, оқушылардың құқықтық мәдениетін қалыптастыру және құқықтық тәрбие мүмкіндіктерін кеңейту қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Сапарғалиев Г. Қазақстан мемлекеті мен құқығының негіздері. Алматы, 2001.
2. Әбиев Ж., Бабаев С., Құдиярова А. Педагогика.- Алматы, 2004.
3. Психологиялық-педагогикалық сөздік. – Алматы, Арыс, 2011
4. Әбенбев С. Тәрбие теориясы мен әдістемесі.- Алматы, 2004.

Правовое воспитание младших школьников

Аннотация

В данной статье рассмотрены пути и возможности правового воспитания младших школьников. При построении правового государства в соответствии с современными тенденциями общественного развития каждый человек должен понимать, знать и действовать соответственно понятию права и своего права. Поэтому важным является

правовое воспитание школьников с начальной школы.

Ключевые слова: право, правовое воспитание, ученики начальных классов

Legal education of Primary School students

Abstract

This article discusses the ways and possibilities of legal education of primary school children. When building a legal state in accordance with modern trends in social development, each person must understand, know and act accordingly to the concept of law and their right. Therefore, legal education of schoolchildren from primary school is important.

Keywords: law, legal education, primary school students

МРНТИ 14.35.07

А.Б.Альситова

Баишев университеті

assemgul_alsitova@bk.ru

Қашықтықтан білім беру жағдайында студенттердің оқу іс-әрекетіне мотивациясын арттыру

Андатпа

Мақалада қашықтықтан білім беру жағдайында студенттердің оқу қызметіне деген ынтасын арттыру мәселелері қарастырылады. Студенттер арасында мотивация деңгейін анықтау бойынша жүргізілген зерттеу нәтижелері келтірілген және оқу іс-әрекетіне ынталандыру деңгейін арттыру проблемасын шешудің практикалық жолдары мен әдістері ұсынылған.

Түйінді сөздер: қашықтықтан білім беру, мотивация, онлайн-оқыту, педагогикалық жағдайлар.

2020 жылдың наурыз айында Қазақстан Республикасының барлық жоғары оқу орындары COVID-19 коронавирустық инфекциясының таралып, еліміздегі төтенше жағдайға байланысты студенттердің денсаулығын сақтау мақсатында қашықтықтан оқытуға көшті. Бұл шаралар студенттердің, оқытушылардың, ЖОО басшылығының онлайн-режимде оқуға бейімделуіне; білім беру сапасын арттыруға; үлгерімді бақылауға; білім беру процесіне қатысушыларды техникалық, ақпараттық, сондай-ақ психологиялық-педагогикалық қолдауға байланысты білім алушылардың оқу қызметіне деген ынтасын арттыру және т.б. бірқатар мәселелерді туындатты.

Онлайн режиміндегі білім беру процесі ZOOM платформасы, Skype интернет-мессенджері, WhatsApp мессенджері, электрондық пошта, Platonus жүйесі және т.б. сияқты барлық электрондық және цифрлық ресурстарды пайдалануды талап етті.

Оқу іс-әрекетін белсендіру және оқу мотивациясын қолдаудың әдістемелік, сондай-ақ педагогикалық-психологиялық проблемаларына көптеген ғалым еңбектері арналып жарыланған. Мәселен, Ю.К. Бабанскийдің, В. С. Ильиннің, Е. В. Бондаревскаяның [1,2,3,4] еңбектерінде білім беру сапасын арттыру, ақпараттық білім беру технологияларын енгізумен байланысты оқу іс-әрекетін ынталандыру мәселелерін зерттеу мәселелері көрсетілген. Е. П. Ильин, Л. И. Божович, А. К. Маркованың зерттеулері негізінде білім алушылардың оқу мотивациясын білім берудің маңызды қағидаты ретінде қарастырды [5,6].

Қашықтықтан білім беру мәселелеріне де көптеген ғылыми жұмыстар арналған,

өйткені онлайн форматта білім алу мәселесі соңғы онжылдықтарда өзекті болып табылады. Зерттеушілер интернет-оқыту, әсіресе жоғары сырттай қашықтықтан білім алу қазіргі уақытта инновациялық шешім болып табылатындығын және жұмыс істейтін мамандар үшін ыңғайлы деп танылғанын атап өтті [7].

Қазіргі студенттер ақпаратты өз бетінше іздеу дағдыларына ие, ғаламтор желісіне шығатын заманауи құрылғыларды пайдалана алады, сондықтан оқытушының міндеті - компьютерлік технологияларды барынша пайдалану және студенттердің өз пәні бойынша қажетті құзыреттіліктерін дамыту үшін оқу процесін құру [8]. Базалий Р. қашықтықтан оқыту жағдайында ынталандыруды дамыту және педагог студенттерге қойған оқу мақсатына қол жеткізу үшін қашықтықтан оқыту технологияларын пайдалана отырып білім беру іс-әрекетін іске асыру кезінде олармен белсенді кері байланысты қамтамасыз ету, білім алушыларға оқу тапсырмаларын орындаудың қорытындысы туралы хабарлау маңызды деп санайды [9].

Л.Сапарова қашықтықтан оқытуда оқытушының рөлі өзгереді деп санайды. Ол оқу процесінің үйлестірушісі ретінде әрекет етеді, оның функциялары синхронды және асинхронды режимдерде ұйымдастырып, үйлестіруді жүзеге асырып, өзара әрекеттесіп қана қоймай, сонымен қатар оқу нәтижелерін бақылайды. Ол үшін мұғалімнің өзі тиісті дайындықтан өтуі керек деген. Электрондық сервистерде жеке кеңес бере отырып, мұғалімдер студенттерге олардың техникалық және коммуникациялық мүмкіндіктеріне қарай нақты тапсырмаларды ұсынады.

Қазіргі жағдайда қашықтықтан білім беру дәстүрлі оқыту түрін толығымен алмастыра алмайды. Интернет желісіне қолжетімділік жылдамдығы барлық жерде әр түрлі, әсіресе ауылдық жерлердегі студенттерге қиын, кейбір өңірлерде цифрлық ресурстарға төтеп бере алмады. Техникалық және коммуникациялық қиындықтардан басқа, студенттер аудиториядан тыс іс-шаралардың жоқтығын, университеттік ортада студенттік іс-шараларды ұйымдастыру мен өткізуді атап өтеді. Оқытушымен жеке қарым-қатынастың болмауы және өзін-өзі ұйымдастырудың жеткіліксіздігі студенттердің университеттің электрондық ақпараттық-білім беру ортасындағы оқу іс-әрекетінің нәтижесінен жағымды эмоцияларын оятуды қиындатады. Студенттердің теріс пікірлерін талдай отырып, студенттердің өз бетінше оқуға арналған оқу материалының үлкен көлеміне қатысты алаңдаушылығын атап өтті. Дереккөздерді талдау өзін-өзі оқшаулау режимінің отырықшы өмір салтының денсаулығына психологиялық салдары әлі жеткілікті зерттелмегенін көрсетті. Автор жасаған тұжырымдар басқа зерттеушілер жасаған нәтижелерге қайшы келмейді. Мысалы, М. А. Щадная қашықтықтан оқытудың оң және теріс аспектілерін қарастыра отырып, оқушылардың әртүрлі жас топтары үшін қашықтықтан оқытудың проблемалары мен мүмкіндіктерін талдай отырып, қашықтықтан оқыту стандартты оқыту формасын толығымен алмастыра алмайды, бірақ ол білім сапасын сақтай отырып, қол жетімділіктің жоғары деңгейін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді деген қорытындыға келді [10].

Студенттердің онлайн білім беру форматына қанағаттанушылық деңгейін, сондай-ақ педагогикалық мамандықтың күндізгі бөлімі студенттерінің оқу іс-әрекетіне ынталандыру деңгейін анықтау мақсатында <https://my.surveio.com>. интернет ресурстың көмегімен сауалнама жүргізілді. Ұсынылған сұрақтардың ішінде «Сіз қашықтықтан оқытудың жаңа жағдайларына қалай бейімделдіңіз?» сұрағына студенттердің 86% - ы «өте жақсы», 8% - ы «жақсы» және 6% - ы «қанағаттанарлық» деп жауап берді, бұл көптеген студенттердің икемділігі мен сандық сауаттылығын білдіреді.

«Қашықтан оқыту жағдайында оқу мотивациясы өзгерді ма?» деген сұраққа студенттердің 40% - ы «үлғайды», 46% - ы «өзгерген жоқ» және 14% - ы «азайды» деп жауап берді.

Оқытуда қолданылатын қашықтықтан оқыту құралдарының негізгі түрлері Платонус электронды-ақпараттық білім беру ортасы, студенттермен Zoom сессиялары,

оқытушылардың онлайн дәрістері, ЖОО электрондық кітапханасы болды. «Онлайн оқытуға көшкеннен кейін оқуға деген қызығушылық артты ма» деген сұраққа студенттердің 43% - ы «өзгерген жоқ» деп жауап берді, 37% - ы «көтерілді» және 20% - ы «төмендеді» деп жауап берді. «Қашықтықтан оқыту кезінде сізге не ұнады?», студенттердің көпшілігі «өз бетінше оқу мүмкіндігі», «дәріс материалдарын, презентацияларды және басқаларды жүктеу мүмкіндігі», «Оқытудың заманауи технологияларын пайдалану», «дәрістің бейнежазбасын қайта қарау мүмкіндігі» жауаптарын таңдады. Ең аз жауаптар «Өзіңізді бағалау мүмкіндігі», «Жеке оқу уақыты мен қарқыны», «Оқу сапасын арттыру» деп таңдалды.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, 2-3 курс студенттерінің оқу іс-әрекетін ынталандыру деңгейін арттыру үшін оқу сабақтарына әртүрлі дидактикалық тапсырмалар, топтағы проблемалық жағдайларды шешу, оқушыларға арналған оқу кейстерін құру бойынша тәжірибеге бағытталған тапсырмаларды енгізу, шығармашылық жобалар жасау, әр түрлі буын оқулықтарын талдау енгізілді. Осындай практикаға бағытталған тапсырмалардың көмегімен студенттер болашақ кәсіби орта жағдайларына енгізу арқылы мұғалім, әдіскер, тәрбиеші рөліндегі проблемалық жағдайларды шешті. Сондай-ақ, жауапкершілік деңгейін, ұйымдастырушылық қабілеттерін арттыру үшін студенттерге берілген тақырыптар бойынша дөңгелек үстел, пікірталастар, зияткерлік викториналар ұйымдастыру және өткізу ұсынылды. Студенттердің қиын жағдайға тап болуы жаңа білімді іздеуді және қолда бар ақпаратты жүйелеуді талап етті. Студенттер LearningApps, Wizer интерактивті жұмыс парақтары, сөздік карталарын жасауға арналған Quizlet қызметі және басқалары сияқты интерактивті жаттығулардың әртүрлі онлайн қызметтерін сәтті игерді.

Біздің зерттеуіміз үшін қашықтықтан білім берудің электрондық ақпараттық-білім беру ортасын ұйымдастырудың осы ерекшеліктері маңызды. Оқуға құндылық-мағыналық бағыт беретін және білім алушылардың білімді, оқу-кәсіби қызмет дағдылары мен машықтарын одан әрі табысты меңгеруін қамтамасыз ететін оң уәждерді қалыптастыру маңызды. Электрондық оқытудың қазіргі жағдайында қашықтықтан оқыту жағдайында мотивацияны дамытудың нысандары мен құралдарына, оқу-жаттығудың сәтсіздігі проблемаларына, Қашықтықтан оқытудың нашар үлгерімінің жеке себептерін анықтауға, білім алушылардың электрондық білім беру процесіне қанағаттануын зерттеуге байланысты мәселелерді шешу өзекті болып табылады. Белгіленген өзекті міндеттер қазіргі әлемге ортақ, бірақ электронды оқыту және университеттердің электронды ақпараттық-білім беру ортасын ресурстық қамтамасыз ету жағдайында студенттердің мотивациясын дамыту мәселесі бойынша әлі де ғылыми зерттеулер аз.

Біз жүргізген зерттеу оқу іс-әрекетіне және студенттердің арнайы пәндер бойынша жалпы үлгеріміне деген ынтаны арттыру мәселелері бойынша оң динамика берді. Семестрдің ортасында қайта сауалнама жүргізілді, онда білім алушылардың оқуға қызығушылығы туралы негізгі сұрақтарға оң жауаптар пайызы едәуір артты.

Осылайша, студенттерді ынталандыруға, дұрыс таңдалған дидактикалық тапсырмаларды енгізуге, сабақтарда заманауи интерактивті оқыту қызметтерін пайдалануға бағытталған ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайлар жасау студенттердің оқу іс-әрекетіне деген ынтасының деңгейін арттыруға, сол арқылы жоғары оқу орнында оқу-білім беру процесінің сапасын арттыруға ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Бабанский Ю.К. Педагогический процесс // Избр. пед. тр. / Сост. М.Ю. Бабанский. М., 1989.
2. Ильин В.С. Целостный процесс формирования всесторонне развитой гармоничной личности, его строение // Целостный подход к учебновоспитательному процессу: сб. науч. тр. Волгоград: ВГПИ, 1984. 4.

3. Бондаревская Е.В., Кульневич С.В. Педагогика: личность в гуманистических теориях и системах воспитания. М. – Ростов н/Д., 1999.
4. Ильин, Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер, 2003.
5. Божович, Л.И. Проблемы развития мотивационной сферы ребенка / Изучение мотивации поведения детей и подростков / Под ред. Л.И. Божович, Л.В. Благонадежиной. – М., 1972.
6. 8. Маркова, А.К. Формирование мотивации учения: книга для учителей. – М.: Просвещение, 1990.
7. Потенциал использования и перспективы развития дистанционного обучения / Царапкина Ю.М., Миронов А.Г., Кирейчева А.М., электронный научный журнал Том 8, № 7, – 2017, Т.3. – С. 304–318.
8. Быкова Н.Н. Особенности реализации активных и интерактивных методов обучения при применении дистанционных технологий // Активные и интерактивные методы обучения в вузе. Вып. 2: учеб.-метод. пособие / под ред. Л.А. Миэринь, Е.В. Зарукиной. – СПб.: Изд-во СПбГЭУ, 2016. – 163 с.
9. Базалий Р.В. Развитие мотивации студентов в условиях дистанционного обучения // Мир науки. Педагогика и психология, 2020 №3, <https://mir-nauki.com/PDF/03PDMN320.pdf>
10. Дистанционное обучение в современной реальности / М.А. Щадная // Ж. Наук, техника и образование. – 2020 г. С. 74–76. <https://cyberleninka.ru/article/n/distantcionnoe-obuchenie-v-sovremennoy-realnosti>.

Increasing the motivation for students learning activities in the context of distance education **Abstract**

The article deals with the issues of increasing the motivation for students learning activities in the context of distance education. The results of the study conducted among students to identify the level of motivation are presented and practical ways and methods of solving the problem of increasing the level of motivation for educational activities are proposed.

Keywords: distance education, motivation, online learning, pedagogical conditions.

Повышение мотивации к учебной деятельности студентов в условиях дистанционного образования **Аннотация**

В статье рассматриваются вопросы повышения мотивации к учебной деятельности студентов в условиях дистанционного образования. Приведены результаты проведенного исследования среди студентов по выявлению уровня мотивации и предложены практические пути и методы решения проблемы повышения уровня мотивации к учебной деятельности.

Ключевые слова: дистанционное образование, мотивация, онлайн-обучение, педагогические условия.

МРНТИ 14.07

А.А.Имагамбетова¹ К.Қалиоллақызы²
^{1,2} Баишев университеті, Қазақстан, Ақтөбе,
aliya.k.87@mail.ru

Мектеп жасына дейінгі балалардың логикалық ойлау қабілетін дамыту ерекшеліктері

Андатпа

Бұл мақалада авторлар ойлау, логикалық қойлау ұғымдарын ашып, ойлау қабілетін дамыту жолдары мен ерекшеліктерін жан-жақты қарастырған.

Түйін сөздер: ойлау, логикалық ойлау, қабілет, оқу.

Тәуелсіздік алып, егемен ел болуымыздың арқасында қоғам мүддесіне лайықты, жан-жақты жетілген ертеңгі қоғам иегері боларлық азамат тәрбиелеп өсіру, отбасының, бала-бақшаның, барша жұртшылықтың ауқымды міндеті болып отыр.

Қазақстан Республикасы Президентінің білім беру заңында: «Балалардың үйелмен тәрбиеленуі білім беру мекемелеріндегі тәрбиемен етене ұштасып жатады. Үйелмен қалыптасып келе жатқан жеке адамның үйлесімді дамуына, жалпы адамзаттық қазыналардың нәр алуына жауапты» делінген [1].

«Ойлау дегеніміз – сыртқы дүние заттары құбылыстарының байланыс-қатынастарының миымызда жалпылай және жанама түрде сөз арқылы бейнеленуі», - дейді профессор Қ. Жарықбаев [2].

Балаларға логикалық ойлау қабілетін дамыту жолдарын қарастырған шетелдік педагог және психологтар И.Н.Андреева, П.П.Блонский, А.В.Брушлинский, Л.С.Выготский, В.В.Давыдов, Л.В. Занков, Ж.Пиаже, Ф.Бэкон, М.Монтень, Д.Локк, Д.Дьюи, Я.А.Коменский, Ж.Ж.Руссо, И.Кант, Я.А.Коменский, И.Г.Пестолоций, Ф.Фребель, М.Монтессори және т.б болды [3].

Мектеп жасына дейінгі балалардың білімін одан әрі жетілдіру сюжеттік-рөлдік ойын арқылы жүзеге асырылады. Балалар жасаған адамдар арасындағы қарым-қатынас ойынның негізгі мазмұны болып табылады. Балалар 3-4 адамнан тұратын тұрақты ойын бірлестігін құрады. Сюжеттік-рөлдік ойындарда бала өз кейіпкерінің атынан басқа кейіпкерлермен байланысады. Осылайша, баланың мағыналы сөйлеуі қалыптасады, рөлдік қатынастардың мәні ашылады. Сюжеттік-рөлдік ойындарда көрсетілген әрекеттер қысқа, реттелген, ақылға қонымды және сюжеттің мазмұнын ашуы керек.

Осы кезеңде бала жаңа дағдылар мен білімдерді, қалыптасқан мінез-құлық ережелері мен психикалық процестерді, қиялды, қарым-қатынас дағдыларын мектеп жасына дейінгі көшбасшының іс-әрекеті-рөлдік ойын арқылы дамытады және қалыптастырады. Баланың басқа іс-әрекеттегі мінез-құлқы осы іс-әрекет кезінде мүлдем өзгеше болады. Ойын барысында бала өзін тез жинақтап, байыпты қабылдайды және сюжеттің мазмұнын тез есте сақтайды. Ойын барысында олар басқалардың пікірін ескере отырып, өз талаптарын орындай алады. Осылайша олар түсінбеушіліктерді шешеді және бірге жұмыс істейді. Басқаша айтқанда, қарым-қатынас дағдылары қалыптасады.

Бұл кезеңнің маңызды құрылымдарының бірі-мінез-құлық ережелері. Бала кез-келген жағдайда өзінің эмоционалды көңіл-күйін еркін білдірді және қазір оның мінез-құлқындағы мінез-құлық нормалары мен ережелерін ұстанады. Алайда, бұл кезеңде өзін-өзі бақылаудың біліктілігі қазірдің өзінде нәресте кезінен басталады. Алғаш рет өзін-өзі ұстау туралы сұрақ туындайды. Баланың санасында оның қызметін реттейтін мінез-құлық моделі қалыптасады.

Осы модельдің көмегімен бала өз көрсеткіштерін түзетеді. Ол өзінің мүмкіндіктерін сезінеді, не істей алады және жасай алмайды, басқалармен қарым-қатынаста өз орнын біледі, өзінің іс-әрекетін ғана емес, сонымен бірге жанның ішкі күйін де біледі (қуаныш, реніш, толқу және т.б.), үлкендердің талаптарын біледі және егер олар өз пікіріне жауап берсе, оларды саналы түрде орындай алады.

Логикалық ойлаудың ерекшелігі-тұжырымдардың логикасы, олардың шындыққа сәйкестігі. Ұғымдар арасындағы байланыстар мен қатынастар логикалық ойлау арқылы ашылады.

Тапсырма орындау 2 кезеңнен тұрады;

- Ауызша немесе сурет бойынша тапсырманы орындауға бағыт беру. Бұл баланың қабылдауына, есте сақтауына, ойлауына ықпал етеді;

• Ойын жаттығулар арқылы зейінін тұрақтандырып, іс әрекетті тікелей орындау арқылы баланың дамуын анықтаймыз. Ойнай отырып ойлауға бағыт береміз.

Бала ойлауын анықтауға арналған тапсырмалар:

- Көзбен көре отырып таңдау.
- Заңдылықтарын табу
- Күрделі пішінді заттарды талдау, іріктеу
- Қатарды жалғастыру
- Қатесін табу
- Ой толғау
- Сөздік логикалық ойын
- Жетіспейтін заттарды табу.

Баланың қажеттілігі мен қызығушылығын түсіне білу, бүлдіршіндердің ой-өрісін іс-қимылын жан-жақты дамыту тәрбиешінің басты міндеті [4].

Балалардың логикалық қабілеттерін дамытуда қарапайым математиканың ұғымдарын оқытудың заттары үлкен мәнге ие: әртүрлі геометриялық формаларды құру, ауызша есептеу, визуалды салыстыру, қиял, жұмбақтарды жаттау. Өйткені, жасырын ойдың нені білдіретінін білу баланың ми қыртысының жұмысын күшейтеді, логикалық ойлау сезімін қалыптастырады. Логикалық ойлаудың ерекшелігі-тұжырымдардың қисындылығы, олардың негізіне сәйкес келеді. Логикалық ойлауға түскен құбылыс түсіндіріледі, себебі мен салдары қатесіз анықталады. Логикалық ойлау қабілеті дамыған бала шығармашылықты, ақыл-ой белсенділігі мен өз іс-әрекеттерін талдауға үйренеді. Әдіскерлер Я.А.Зорина, Ж.Икрамова және басқалар балалардың логикалық ойлауын дамыту қажеттілігі туралы айтады.

«Жан-жануарлардың төлдерін ата», «Қарама-қарсы кескінді тап», «Бірдей өрнекті тап», «Заттардың сыңарын тап», т.б тапсырмаларды орындағанда оның бір ғана жауабы болмайтынын, көп екенін, тағы іздеуге болатынын түсінеді. Күнделікті сабақтарымда логикалық тапсырмаларды бере отырып, баланың ой-өрісі дамиды.

Мысалы, бірнеше заттардың бейнесін көрсеткен кезде, бала сол суреттерге қарап, топтап, жүйелеп логикалық ой қортындысын жасайды. Мысалы: Бұл суреттердің ішінен сәйкес келмей тұрғанын табу деп суреттер көрсетіп, мына суретте не артық деп сұрасақ, бала артық заттарды атайды.

Осы тектес суретшінің қатесін тап суретін көрсетіп, тапсырмаларды орындатуға болады. Сәуленің ойыншықтары: қоян, піл, қонжық арыстан, көбелек, тышқан қайда жасырынған? Мына суреттегі артық затты тап, қалғандарын бір сөзбен ата деген логикалық тапсырмалар балаларды тапқырлыққа ойлай білуге үйретеді [5].

Логикалық ойлау қабілеті дамыған бала шығармашылықты, ақыл-ой белсенділігі мен өз іс-әрекетін талдауға үйренеді.

Жұмыстың бұл түрлері баланың өмірде білім алу қабілетін, логикалық ойлау қабілетін дамыту қажеттілігін, яғни оның шығармашылық, қызығушылық деңгейін жоғарылатуды көрсетеді. Іс жүзінде балалардың қиялын дамытудың, ойлауды, танымдық қабілеттерін жетілдірудің, оларды тапқырлықпен таныстырудың әртүрлі әдістері мен тәсілдеріне ерекше рөл беріледі.

Мектепке дейінгі топтық білім беру процесінде балалардағы психикалық операциялар негізгі және жетекші рөл атқарады. Ойлана отырып, бала тиісті мәселенің ақиқаты неде және не дұрыс емес екенін шешеді. Ойлаудың ерекше белгілері проблемаларды шешу кезінде жүзеге асырылатын ақыл-ой операцияларында көрінеді. Ойлау операциялары (талдау, синтез, абстракция, тазарту, жалпылау). Жаттығуды орындау қабілеті баланың ойлауына көп қырлы әсер етеді. Барлау жұмыстарын тиімді пайдалану оқу тапсырмаларын орындауда үлкен маңызға ие.

- Балалар оқу тапсырмаларын орындау барысында өздігінен ойлау, білім алу әдісін үйренеді.

- Оқу әрекетінің алгоритмдік типін негізге ала отырып, балалар тапсырма, жаттығу, есеп орындау жүйесін игереді.
- Балалардың ойы тәртіптілік белгілі бір арнамен жүреді.

Қорыта айтқанда, ойлау дегеніміз-тікелей эмоционалды қабылдау арқылы қол жеткізуге болмайтын байланыстар мен қатынастарды бейнелеу процесі. Ойлау сіздің жеке тәжірибеніздегі жаңа білімге назар аударуға мүмкіндік береді. Ойлау-бұл ақыл-ойдың функционализациясы, ойлау процесінің көрінісі, ойлауды қайталау және өзгерту процесі. Сонымен, білім берудің алғашқы сатысынан бастап яки, мектеп жасына дейінгі балалардың оқу тапсырмаларын орындауда ойлау үрдісін тиімді жүзеге асырылудағы маңыздылығын арттыру керек.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заң. - Астана: Ақорда, 2007. – №319-III ҚРЗ. www.edu.gov.kz. (04.07.2018 ж. енгізілген өзгерістер мен толықтыруларымен).
2. Жарықбаев Қ.Б. Развитие педагогической мысли в дореволюционном Казахстане: дисс. ...док.пед.наук. – Киев, 2012. – 317 с.
3. Меңжанова Ә. Мектепке дейінгі педагогика. Алматы-2006.
4. Маркова А.К. Диагностика и коррекция умственного развития в школьном и дошкольном возрасте/ А.К. Маркова, А.Г.Лидере, Б.Л.Яковлева. - Петрозаводск, 2002. - с.199
5. Савушкин С.Н., Соловьёва М.Д. Ребусы. М.: Карапуз, 2013. – 18 с.

Особенности развития логического мышления у детей дошкольного возраста

Аннотация

В данной статье авторами раскрыты понятия мышления, логического мышления, подробно рассмотрены пути и особенности развития мышления.

Ключевые слова: мышление, логическое мышление, способности, чтение.

Features of the development of logical thinking in preschool children

Annotation

In this article, the authors reveal the concepts of thinking, logical thinking, and consider in detail the ways and features of the development of thinking.

Keywords: thinking, logical thinking, ability, reading.

МРНТИ 14.07

А.А.Имагамбетова¹, А.М.Мұханбетәли²
Баишев университеті, Қазақстан, Ақтөбе
aliya.k.87@mail.ru

Ойын – балалардың негізгі іс-әрекеті және оның психологиялық, педагогикалық маңызы

Аңдатпа

Бұл мақалада авторлар ойынның түрлерін, бала өміріндегі маңызын, ерекшеліктерін, психологиялық-педагогикалық негіздерін жан-жақты қарастырып, талдаған.

Түйін сөздер: ойын, сюжеттік-рольдік ойын, балабақша, оқу.

Қазақстан Республикасының “Білім туралы” заңында көрсетілгендей білім беру

жүйелерінің басты міндеті жеке тұлғаның қалыптасып, дамуына ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізін-де қажетті жағдайлар жасау болып табылады [1]. Осы орайда айырықша зерттеп талдауды қажет ететін халқымыздың мәдени құндылықтары құрамдас бөлігінің бірі - ойын екені сөзсіз.

Мектеп жасына дейінгі балалардың мемлекеттік міндетті білім беру стандартының жобасында: «Мектепке дейінгі білім беру – Қазақстан Республикасының жалпы білім беру жүйесінің құрылымдық бөлімі ретінде маңызды роль атқарады, себебі оның шегінде баланың табиғилық сапалары мен ерекшеліктері анықталып, олардың даму жағдайлары қамтамасыз етіледі...» деп көрсетілген [2].

Ойынды оқыту әдісі ежелгі дәуірден бастап бүгінгі күнге дейін ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келеді. Бұл әдіс, әсіресе халықтық педагогикада, мектепке дейінгі мекемелерде кеңінен қолданылады. Ойын балалардың негізгі қызметі ретінде маңызды психологиялық, анатомиялық, физиологиялық және педагогикалық функцияларды орындайды. Ойын баланың даму құралы, білім көзі, білім алу, тәрбиелік және дамытушылық құндылық ретінде тұлғаны қалыптастыруға ықпал етеді.

Барлығы осы ойынды ойнайды, бұл ойынды көп ойнайтын адам кең дүниетанымға, таза жанға, мейірімді жанға, шынымен сезімтал адамға айналады. Әрине, ойын адамның дамуына, қалыптасуына әр түрлі әсер етеді. Ойынның дамуына және баланың ойынға қатысуына әсер ететін көптеген факторлар бар. Мысалы, үлкендердің ойын басқаруы, ойыншықтар, бала өсетін орта, балалар ұжымы, бала тәрбиесі және т. б. Алайда, ойын тек қана іс-әрекет емес, сонымен қатар балалар мен ересектер қызығушылық танытатын, адамға рахат пен қанағат әкелетін іс-әрекет.

Ойынның сюжеті, мазмұны - бұл оның жанды тұлғасын құрайтын, ойын әрекеттерінің, балалардың өзара қарым-қатынастарының дамуын, көп жақтылығын және өзара байланысын анықтайды. Ойынның мазмұны оны қызықты етеді, ойнауға деген ықылас пен ынтаны қоздырады [3].

Ойынның құрылымдық ойыны мен түйіні ерекшелігі-баланың рөлі. Ойындағы рөлдің маңыздылығына байланысты көптеген ойындар сюжеттік-рөлдік деп аталады. Рөл әрқашан адамға немесе жануарға тиесілі, ол қиялдағы әрекеттерге, қатынастарға жатады. Олардың бейнесіне ене отырып, баланың өзі қалаған нәрсеге айналады, яғни ол рөл атқарады. Ойын барысында балалардың өздері (және кейбір ойындарда ересектер) ойыншылардың мінез-құлқы мен қатынастарын анықтайтын және реттейтін ереже орнатады. Ережелер ойынның ұйымдастырылуына, тұрақтылығына сипат береді, оның мазмұнын реттейді және одан әрі дамуды, қатынастар мен қарым-қатынастардың күрделенуін анықтайды. Сонымен қатар, ойын ережелері жасырын, ұялшақ балалар ойынына белсенді қатысуға көмектеседі. Ойынның осы құрылымдық элементтерінің бәрі типтік болып табылады, бірақ олардың түрлі маңызы бар және әртүрлі ойындарда түрліше арақатынаста болады. Әрине ойынның әр түріне сипаттама беруге болады, дегенмен ойынның ішінде ұлттық ойындардың білімдік, тәрбиелік, дамытушылық мәні зор.

Әрбір ойын кезеңіне арнайы анықталған педагогикалық міндеттер қойылады.

Бірінші, педагог балаларды балабақшада әр түрлі әдістермен салыстыра отырып, қызықтырады, (Мысалы, сөздік, көрнекілік). Қызықтыра отырып, қуаныш сезімін тудырып, ойнауға құштарлығын арттырады.

Екінші, тәрбиеші ол тек бақылаушы ғана емес, сонымен қатар балалармен тең ойыншы, ол керек кезде көмек көрсете алады, әрі ойынды балалар әрекетіне өзінің әділ бағасын береді.

Үшінші, педагогтың ойын тапсырмаларын орындауына, бала шығармашылығына баға беру рөлінің үлкен мәнде болуы.

Педагогтың әділ бағасы ойынның бір шартты белгісі болып есептеледі.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ұлттық балабақшалар, мектептер ашылып, ондағы оқыту,

тәрбиелеу бағдарламасына өзгерістер енгені белгілі. Сондықтан да халықтық педагогиканы сабақта, сабақтан тыс тәрбие жұмыстарында қолданып, оны балалардың бойына сіңіру – біздің басты міндетіміз. Ол үшін ұлттық білім беру жүйесінде негізгі мына екі бағытты ұстанғанымыз жөн.

1. Ұлттық педагогиканың негізінде тәрбиеленушілерге білім мен өнеге берудің тиімділігін көтеру.

2. Халықтық тәрбиенің ықпалы мен пайдасын ұқтырып, ұлттық сана-сезім тұрғысынан ұрпақ тәрбиелеу.

Балалық шақ ойыннан бөлінбейді. Мәдениетте балалық шақтың мәні көп болған сайын соғұрлым ойын да қоғам үшін маңызды болады. Ойынның элементті барлық белгілі мәдениетте кездеседі. Балалықты танудың оған әсер етудің және балалық шаққа енудің бірден бір әдісі – ол ойын.

Бала ойнағанда бөтен тұлғаның рөліне тек қана еніп қоймайды, сонымен қатар өз жекелігін кеңейтеді, байытады және тереңдетуге тырысады.

Ойынның көптеген түрлері бар. Бұл ойындар-жаттығулар, рөлдік ойындар, дидактикалық ойындар, ауызша ойындар, логикалық ойындар, ұлттық ойындар және т.б. Мұндай ойындар балаға толық және жан-жақты білім алуға көмектеседі.

Ойын баланың санасын, ойын жақсартады, қиялын дамытады: баланың іс-әрекетін дамытуға әсер етеді, оның физиологиялық дамуына жағдай жасайды. Сонымен қатар, ойын мұғалімдер мен балалардың бірлескен білім беру іс-әрекетінің өзара байланысты технологиясы ретінде де қолданыла алады. Мен біртіндеп оқу процесінде ойын технологиясын көбірек қолданамын.

Ойынның жекелеген түрлері балалар санасының жетілуіне әртүрлі әсер етеді:

- сюжетті-рөлді ойындар: дүниетанымын, қоршаған орта жөніндегі түсініктерді кеңейтеді, тілдік қарым-қатынасты дамытуға көмектеседі. Драмалық: көркем әдебиет шығармаларын тереңірек түсінуге жағдай жасайды, тіл белсенділігін арттырады.
- құрылыс-құрастыру: құрастыру, ойлау қабілетін арттырады.
- дидактикалық: алған білімді нақтылау, ойлау қызметін арттырады, танымдық белсенділігін дамытады [4].

Оқу процесінде кеңінен қолданылатын ойындардың тағы бір түрі-білім беру ойындары. Оқу ойындарына қойылатын бірінші талап-танымдық белсенділікті, баланың қызығушылығын дамыту.

Бұл талаптар төмендегідей сұраныстарға жауап береді;

- а) балаларға өзінің қабілетін көрсете білуге мүмкіндік беру;
- ә) баланы басқалармен жарыса білуге қалыптастыру;
- б) білік пен дағдыны қалыптастыру үшін білімді өзі ізденуге қамтамасыз ету;
- в) ойын барысында балаға жаңа білік, білім дағдылардың қайнар көзіне жету;
- г) баланың ойын барысында жеткен жеңісі оның жаңа алған білім,білік, дағдыларымен сәйкес келетіндігі.

Ойынның педагогқа баланы жүйелі оқу іс-әрекетіне дайындауда қалай көмектесетінін түсіну үшін, «балалардың оқуға дайындығы ретінде не түсініледі?» деген сұраққа жауап беру керек. Психологтардың көпшілігі оған: оқуға ықыластың болуын, оқи білуді мобилизациялау қабілеттілігін (ерікке ие болуы), өзінің оқушылық қоғамдық міндетін түсінуін, ұжымда өмір сүріп, жолдастарымен бірге белсенді жұмыс жасауға дайындығын жатқызады. Мектепке баруға психологиялық дайындық, ақыл-ой және физикалық дамудан басқа, балаға өзін басқа балалардың көзқарасымен көруге, өз әрекеттерін ұжым қызығушылықтарымен сәйкестендіруге, жолдастарымен тілектестік негізінде қарым-қатынас жасауға көмектесетін

қасиеттердің болуын білдіреді.

Психологтар Г.Г.Кравцов және Е.Е.Кравцова ойынды алты жасар балалардың мектепке психологиялық дайындығын жоғарылатуда басты әдіс ретінде есептей отырып, тіпті педагог іс-әрекетінің арнайы қағидасын құрды:

«Балаларға қандай да бір тапсырма ұсынар алдында немесе олардан бір нәрсе талап етер алдында, оны қалай ойнап шығуға болатынын ойлану қажет» [5].

Мұғалімдердің командалық-ойын әрекеттерін елемеу балалар ортасындағы моральдық ортаның бұзылуына әкеледі, өйткені мінез-құлық нормалары мен ережелерін игеру процесі баяулайды. Бұл балабақша өміріне уақтылы бейімделу процесін кешіктіреді. Бірлескен ойындар кезінде балалар жақсы мен жаманды анық көре бастайды. Бұл мұғалімге балалар қауымдастығының іс-әрекеттерін және оларды ойын талқылауында іске асыру қажеттілігін түсінуге мүмкіндік береді.

Бірақ бастапқы кезеңде үлкен балалар мұғалімдері шешетін тәрбиелік міндеттердің ішінде, ең алдымен бала әлеміне еніп кіру үшін жағымды психологиялық жағдай қалыптастыру қажет. Бұл жағдайлар, эмоционалды күйзеліс, баланың балабақшада болуының алғашқы минуттарындағы жағдайы өте маңызды, бұл оның мектепке деген көзқарасын, анықтайды. Балаларды қамқорлықты ойындық қарым-қатынасты назарын алғашқы кездесуден бастап көрсетіп, білдіру керек.

Кез-келген ойын баланың денсаулығының, оның дұрыс дамуының көрсеткіші болып табылады. Бала неғұрлым сау болса, соғұрлым көп ойнайды, соғұрлым әр түрлі болады. Мысалы, ауру балалар нашар ойнайды, ынта-жігерсіз, монотонды. Ата-аналар кейде түсінбейді: олар қымбат және керемет ойыншықты қуана қабылдайды, содан кейін оны тастайды, бала қарапайым ойыншықтармен ойнайды. Бала ойыншықты ересектерге қарағанда басқаша бағалайды. Күрделі, өте үлкен емес ойыншық алдымен өзінің ерекше сипаттамаларына қызығушылық танытады, содан кейін ол балалардың қиялын баурап алады және ойынның табиғатын анықтайды. Балалар белсенділікті ынталандыратын ойыншықтарға назар аударады, балалардың ойларын білдіруге кедергі жасамайтын қиялға орын қалдырады. Ойыншықтардың көптігі әрдайым психиканың дамуын тездетпейді, көбінесе енжарлыққа жағдай жасайды және тапқырлыққа жол бермейді. Ойыншықтардың көптігі пайдалы болады, егер біреуі екіншісін алмастырса және бұл ауысу баланың өсу мүмкіндіктеріне сәйкес келсе. Егер ойын бөлмесінде ертегі кейіпкерлерін бейнелейтін қуыршақтар болса, онда сіз баладан ойыншықтарды үстелдің алдына қоюды сұрай аласыз, содан кейін сол немесе басқа қуыршақтардың неге бірге отыратынын түсіндіре аласыз. Қуыршақтардың орнына ертегі кейіпкерлері бейнеленген ашық хаттарды пайдалануға болады.

Ата-аналарға балаларын мектепке даярлауда жазуға, оқуға, санауға, үйрету міндетті емес. Мұның барлығын бала бірінші сыныпта меңгереді. Психологтар А.Венгер және Н.Виноградованың ойлары бойынша мектепте оқуға даярлық – бұл бірінші сыныптың қорытындысы. Ата-аналардың міндеті басқа – балалардың ой-өрісін кеңейтіп, олардың байланысқан сөйлеуін, ойлауын, жадысын дамыту керек.

Әрбір тәрбиеші балалармен ойын арқылы қатынас жасауда өз әдіс – тәсілдерін іздестіреді. Бұл әдістер жастық ерекшеліктерін есепке алу принциптерін материалдандырады. Ш.А.Амонашвили практикасында өте табысты қолданылған педагогикалық ойын-тәсілдер кеңінен танымал болды: олар хормен жауап беру, «дыбысты қағып ал», шартты белгілер бойынша әрекет, ұлаққа сыбырлау, мұғалім «қателігі» және т.б [6].

Ойын - баланың жеке басын дамытуда қоғамдық мәні бар іс-әрекеттің мақсат-бағдарлы, қажеттілікті қанағаттандыруға негізделген белсенділік формасы деп бір жағынан, екіншіден - баланың танымдық, шығармашылық, жеке бас қасиеттерін, ақыл-ой сапаларын жетілдіретін тәрбие құралы ретінде түсіндіріледі.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заң. - Астана: Ақорда, 2007. – №319-III ҚРЗ. www.edu.gov.kz. (04.07.2018 ж. енгізілген өзгерістер мен толықтыруларымен).
2. ҚР МЖМБС 1.001-2009. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту. Негізгі ережелер.
3. Төтенаев Б. Қазақтың ұлттық ойындары. – Алматы: Қайнар, 2004 ж.
4. Сағындықов Е. Использование народных игр в учебно-воспитательной работе в 1 – 4 классах казахской школы: Алма-ата, 2008 ж.
5. Қожахметова Қ.Ж. Мектептің ұлттық тәрбие жүйесі: теория және практика. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 2007. – 141 б.
6. Амонашвили Ш. А. Спешите, дети, будем учиться летать!.- М..2005.

Игра-основная деятельность детей и ее психолого-педагогическое значение

Аннотация

В данной статье авторами подробно рассмотрены и проанализированы виды игры, ее значение, особенности, психолого-педагогические основы в жизни ребенка.

Ключевые слова: игра, сюжетно-ролевая игра, детский сад, чтение.

Play-the main activity of children and its psychological and pedagogical significance

Abstract

In this article, the authors consider and analyze in detail the types of games, their meaning, features, psychological and pedagogical foundations in the life of a child.

Keywords: game, story-role-playing game, kindergarten, reading.

МРНТИ 14.23.17

Т.С.Жұмабек

Баишев университеті

pirimzhanovaa@mail.ru

Ойын - мектеп жасына дейінгі баланың негізгі іс-әрекеті

Аңдатпа

Мектеп жасына дейінгі балалар үшін ойынның маңызы ерекше. Ойын арқылы бала өзін қоршаған ортамен, табиғаттағы қоғамдық құбылыстармен танысады. Ойын- мектеп жасына дейінгі балалардың негізгі іс-әрекеті, сондықтан да оның мән-мағынасы ерекше. Ойын – бала әрекетінің негізгі түрі. Баланы тәрбиелеп, оқытуды ойын арқылы жүзеге асыруға болады. Олар жалғыз болғанның өзінде де сөйлесіп жүреді. Сондықтан, ойын барысында тілдесім үлгісі қалыптасады. Ойындар мазмұнына қарай, өзіне тән ерекшеліктеріне қарай сюжетті-рөлді, дидактикалық ойындар, қимылды ойындар, ұлттық ойындар болып бөлінеді. Ойынның түрлері өте көп. Мысалы: рөлдік ойындар, дене шынықтыру ойындары, сюжеттік ойындар, дидактикалық ойын элементерін пайдаланудың маңызы өте зор.Сабақ барысында да ойын балалардың қызығушылық қасиеттерін арттыра түседі.

Кілт сөздер: Ойын, бала, рөлдік ойындар, дидактикалық элемент, дидактика, сюжет, қоршаған орта.

С. Торайғыров «Балалықтың қанына ойын азық» деп бекерге айтпаған. Өйткені ойын үстінде баланың түрлі қасиеттері, қабілеті мен белсенділігі де көрінетіні белгілі.

Тәрбие мен білімнің алғашқы дәні – мектепке дейінгі тәрбие ошағында беріледі. Бала денсаулығының мықты болып, қозғалыс, дене құрылысының дұрыс жетілуі мектепке дейінгі кезеңде қалыптасады.

Ойынды ойнату мен үйретудің мақсаты: Жас ұрпақты өздігінен білім деңгейін көтеруге үйретіп өзін-өзі тәрбиелеуге дағдыландыру. Жас ұрпақты өздігінен білім деңгейін көтеруге үйретіп өзін өзі тәрбиелеуге дағдыландыру.

Міндеттері:

- ұлттық ойындарды дене шынықтыру іс-әрекетінде кең қолдана отырып, балалардың дене тәрбиесін дұрыс жолға қою, спорттық шеберліктерін, мүмкіндіктерін арттыру;

- қазақ халқының ерлік-жауынгерлік тарихын ұрпаққа ерліктің өшпес үлгісін қалдырған хас батырлардың өмір өнегесімен таныстыру, өз жерін, өз елін қорғай алатын елжанды, ұлттық намысы мол жігерлі бүлдіршіндерді тәрбиелеу.

Мектеп жасына дейінгі балалардың зейіні тұрақсыз келеді. Сондықтан назарыңызды үнемі қажетті бағытқа аудару үшін ойын түрінде ойнау керек. Ойын мектеп жасына дейінгі балалардың қызығушылығын оятып, белгілі бір іске деген сүйіспеншілігін арттырып отырады. Ойын арқылы ұйымдастырылған оқу қызметі арқылы алынған білімді бекіту білім күшінің негізін қалады. Ойын баланың құнды өмірінің алғашқы күндерінен бастап маңызды рөл атқарады. Алайда жақсы, дұрыс ұйымдастырылған ойын ғана тиісті, қалағанындай нәтиже бере алады. Балаларды ойын арқылы оқыту өте маңызды. Аса көрнекті педагог А. С. Макаренко былай дейді: «Ойында бала қандай болса, өмірдегі кәсіби қызмет саласында, көбінесе сондай болады» деген. Сондықтан ойын арқылы баланың бір затқа бейімділігін, қызығушылығын анық байқауға болады.

Ойын - баланың негізгі кәсібі. Сіз ойын арқылы баланы тәрбиелеп, тәрбиелей аласыз. Олар тіпті жалғыз сөйлеседі. Сондықтан ойын барысында диалогтік үлгі қалыптасады. Мазмұны мен ерекшеліктеріне қарай ойындар рөлдік, дидактикалық, кимылды ойындар, ұлттық ойындар болып бөлінеді. Ойын түрлері өте көп. Мысалы: рөлдік ойындар, дене шынықтыру ойындары, сюжеттік ойындар, дидактикалық ойындардың элементтерін қолдану өте маңызды.

Дидактикалық ойындардың пайдасы баланың психикасын қалыптастыруға және дамытуға ықпал етеді. Сондай-ақ, балалардың адамдармен жақсы қарым-қатынас, туған жерге деген сүйіспеншілік сияқты адамгершілік қасиеттерін дамытуға көңіл бөлінеді. Дидактикалық ойындар ерекше мақсатқа ие және нақты мәселелерді шешеді. Дидактикалық ойындар балалардың ойлауын, қабылдауын, еліктеуін және заттардың түрін, түсін және көлемін ажырата білу қабілетін дамыту үшін қажет. Балалар белгілі бір білім, білік және дағдыларды ойын барысында алады. Әр дидактикалық ойынның танымдылық және тәрбиелік мазмұны болады. Әр ойынды өткізген сайын шығармашылық талап керек. Яғни, балаларды ойынға өз қызығушылығымен, ынтасымен қатысуын қамтамасыз ету. Ойын арқылы баланың бойына деген адамгершілік қасиеттермен бірге, білімге, өнерге деген құштарлығы қалыптаса түседі. Дидактикалық ойын – баланың ақыл – ойын дамытып, таным түсініктерді ажыратудағы әдістердің бірі болып табылады. Ойын арқылы оқыту – мектеп жасына дейінгі кезеңнің негізгі ерекшелігі. Білімді игеру және бекіту үшін балаларға дағдылар мен әдеттерді қалыптастыруда қайталау және жаттығу қажет. Егер баланың ойлау деңгейі бейнелі, эмоционалды болса, онда ол ең жақсы деген нәтиже береді, ал егер білім қызықты іс-әрекеттермен байланысты болса, бала ондай білімді дұрыс сіңіреді. Ойын - мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелеудегі маңызды іс-әрекет болып табылады. Ойын - жас ерекшелігіне қарамастан, ойландыратын процесс.

Ойын - төзімділікті, алғырттықты, тапқырлықты, ұқыптылықты, ізденімпаздықты, іскерлікті, дүниетаным өрісінің көлемділігінің, көп білуді, сондай - ақ, басқа да толып жатқан

сапалылық қасиеттердің қалыптастыруға үлкен мүмкіндігі бар педагогикалық тиімді әдістерінің бірі. В. А. Сухомолинскийдің сөзімен айтар болсақ, «Ойынсыз ақыл ойдың қалыпты дамуы жоқ» және болуы да мүмкін емес. Ойын дүниеге қарай ашылған үлкен жарық терезе іспетті, ол арқылы баланың рухани сезімі жасампаз өмірімен ұштасып, өзін қоршаған дүние туралы түсінік алады.

Қазақ халқы сөзсіз мәдени мұраға бай. Осы маңызды нәрселердің бірі-ұлттық ойындар. Ұлттық ойындар атадан балаға, үлкеннен кішіге мұра болған ежелгі адамдардың дәстүрлерінің, экономикасының, мәдениетінің және күнделікті өмірінің ажырамас бөлігі болды. Әрине, өнер ретінде бір-бірін байытып, байыта отырып, әдебиет пен мәдениеттің алуан түрімен сабақтаса ойнаңыз. Балалар ойын арқылы дүниені танып, түсінігі арқылы қабылдап, ересектерге еліктей жүріп үйренеді, өз бойына қабылдайды[6].

Таңдалған ойынды өткізуге қойылатын талаптар төмендегідей:

- Ойынды тақырыпқа сәйкес алу;
- Ойынның мақсатын нақты қойып, керекті көрнекіліктерді балалардың қызығушылығына сәйкес әзірлеу;
- Ойнар алдында балаларға жүргізілу барысын мұқият түсіндіру;
- Ойынға балалардың барлығын қатыстыру;
- Ойын барысында балалардың қатысуын қадағалау, білмеген жерлеріне көмек, жәрдем беру;

Халық педагогикасында ойындар өте көп және мазмұндары да, бағыттары да бірін-бірі қайталамайтындай етіп сан алуан, әрі қазғылықты. Олар: «Алақан соқпақ», «Тақия тастамақ», «Айгөлек», «Аңдардың айтысы» т.б. Мәселен «Аңдардың айтысы» атты ойында жүргізушінің талабына сай әндер орындап, онда аңдардың дауыстарын, қылықтарын бейнелеп, олардың өздеріне тән ерекшеліктерін сипаттап көрсетеді. Бұл жануарлар әлемі, шығармашылық, жеке және топтық ән айту дағдылары мен тілі туралы нақты түсінік қалыптастырады. Ойын ережелерінің бала үшін тәрбиелік маңызы зор. Олар ойын барысын белгілейді, тәрбиеленушінің тәртібі мен іс-әрекеттерін, олардың өзара қарым-қатынасын бақылап, ерік-жігерінің қалыптасуына ықпал етеді.

Қазіргі таңда балабақшаларда ойынды қолданар алдында ақпараттық құралдарды жетік меңгеру, Power Point, Microsoft office, Paint бағдарламаларымен жұмыс істеп қана қоймай үнемі ғаламтор желісіндегі жаңалықтар мен өзгерістерді өзінің кәсіби шеберлігіне қолданып, білім кеңістігін одан әрі кеңейту, ашу бағытындағы өзгерістер мен әлемдік білім беру деңгейіне кіруге талпындырады.

Қорытындылай келсек, ойын бұл балалардың танымдық белсенділігін ынталандырудың және өз бетінше ойлауды одан әрі дамытудың бір әдісі болып табылады. Олар кез-келген оқу материалын қызықты етеді және балалардың көңіл-күйлерін көтеруге, сондай-ақ өз жұмыстарынан рахат алуға және тақырыпты оңай түсініп алуға көмектеседі. Тек тақырыпты ашу арқылы ойынды дамыту міндеттері қолданылып, жүйеленген кезде ғана мұғалімге тақырыптың мақсатын ашуға мүмкіндік береді.

Ойын баланың психикалық, психологиялық дамуына әсер ететін бірден-бір іс-әрекет емес. Бала сурет салады, бояйды, жапсырады, құрылыстар тұрғызады, әшекейлер ояды, қашайды. Бала іс-әрекетінің барлық түріне ортақ нәрсе – олардың белгілі бір нәрсені жасауына, сурет салуына, құрастыруына сондай-ақ құрақ құрауға бағытталғандығы. Бірақ бұл іс-әрекеттің әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар екені анық. Олар қимылдың ерекше тәсілдерін игеруді талап ететін, сондай-ақ баланың жетілуіне өзінің арнайы ықпалын тигізеді.

Мектепке дейінгі кезеңдегі ойын рөлінің өзгеруі жас кезеңіне қарағанда, негізінен балаларда көптеген пайдалы жеке даралық сапалардың дамуы мен қалыптасу құралының қызметін атқаратынымен тікелей байланысты.

Ойын барысында баланың қызығушылықтары, сондай-ақ іс-әрекеттің жаңа мотивтері

пайда болады және бекиді.

Әдебиеттер тізімі

1. Балалар психологиясы: оқулық / Ж.Қ.Дүйсенова, Қ.Н.Нығметова / - 2012.
2. Детская психология: учебное пособие /Д.Б.Эльконин; ред.сост. Б.Д.Эльконин .-6-е изд., стер..- / - 2011
3. Возрастная психология: учебник для бакалавров / Л.Ф. Обухова / - 2014

Игра - основная школа ребенка действия.

Аннотация

Для дошкольников игра имеет особое значение. Через игру ребенок знакомится с окружающей его средой, общественными явлениями в природе. Игра-основная деятельность детей дошкольного возраста, поэтому она имеет особое значение. Игра-основной вид деятельности ребенка. Воспитание и обучение ребенка можно осуществлять через игру. Они разговаривают даже тогда, когда они одни. Поэтому в процессе игры формируется модель общения. По содержанию игры подразделяются на сюжетно-ролевые, дидактические игры, подвижные игры, национальные игры в зависимости от присущих им особенностей. Видов игр очень много. Например: большое значение имеет использование элементов сюжетно-ролевых игр, физкультурных игр, сюжетных игр, дидактических игр. Даже во время занятий игра повышает интерес детей.

Ключевые слова: Игра, ребенок, ролевые игры, дидактический элемент, дидактика, сюжет, окружающая среда.

The game is a basic action child school.

Abstract

For preschoolers, the game has a special meaning. Through the game, the child gets acquainted with the surrounding environment, social phenomena in nature. Play is the main activity of preschool children, so it has a special meaning. Play is the main activity of the child. Education and training of the child can be carried out through the game. They talk even when they are alone. Therefore, in the course of the game, a communication model is formed. The content of the game is divided into story-role-playing, didactic games, outdoor games, national games, depending on their inherent features. There are a lot of types of games. For example: the use of elements of story-role-playing games, physical education games, story games, and didactic games is of great importance. Even during classes, the game increases the interest of children.

Key words: Game, child, role-playing games, didactic element, didactics, plot, environment.

"Баишев Университеті хабаршысына" жарияланатын мақалалар қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде (Қазақстан Республикасы Ақпарат министрлігі 29.01.2004 ж. берген №4645-Ж бұқаралық ақпарат құралын есепке қою туралы куәлік, Қазақстан Республикасы Ақпарат министрлігі 07.06.2019 ж. берген №17737-ж бұқаралық ақпарат құралын есепке қою туралы қайта ресімделген куәлік) әдістемелік ресімдеу талаптарын басшылыққа ала отырып қабылданады.

"Хабаршының" ISSN 2706-8293 нөмірі бар, бұл тиісті халықаралық реферативтік басылымдарда ол туралы ақпаратты қамтамасыз етеді, сондай-ақ 2014 жылы "УМFTCO" АҚ қазақстандық дәйексөз алу базасымен реферирленетін және дәйексөз алатын журналдар тізіміне енгізілген, 2016 жылдан бастап журналдың ақпараттық маңыздылығының сандық көрсеткіші (импакт – фактор) 0,06 құраған.

Библиографияны қоса алғанда, мақаланың көлемі компьютерде терілетін мәтіннің 3 бетінен кем болмауы және 7 беттен аспауы тиіс (Microsoft Word редакторы).

Мақаланы ресімдеуге қойылатын техникалық талаптар:

- формат-Microsoft Word*.doc;
- қаріп-Times New Roman;
- қаріп өлшемі-12;
- жоларалық интервал-1;
- мәтінді туралау-ені бойынша;
- абзац шегінісі - 1 см. абзац шегінісін бос орындармен немесе кестелермен жасамаңыз;
- жиектері: жоғарғы және төменгі-25 мм, сол және оң-20 мм;

Мақала құрылымы

МРНТИ (Times New Roman 12pt, сол жақта туралау, абзацтың бірінші жолының шегінісі жоқ)

Мақала авторының (авторларының) аты-жөні

(Times New Roman 12 pt, қалың, ортасында туралау, абзацтың бірінші жолының шегінісі жоқ. Егер мақала авторлары бірнешеу болса, онда авторлардың тегі жол үсті белгісі арқылы нөмірленіп көрсетіледі)

Мекеменің немесе ұйымның атауы, елі

(курсив, шрифт Times New Roman 12 pt, абзацтың бірінші жолының шегінісіңіз, тасымалсыз ортаға туралау. Егер мақала авторлары бірнешеу болса, онда бұл ақпарат әр авторды жол үсті белгісі арқылы нөмірлей отырып қайталанады)

E-mail

(курсив, шрифт Times New Roman 10 pt, абзацтың бірінші жолының шегінісіңіз ортасында туралау, тасымалсыз, 6 pt дейінгі аралық. Егер мақала авторлары бірнешеу болса, онда бұл ақпарат әр авторды жол үсті белгісі арқылы нөмірлей отырып қайталанады)

Мақала атауы

(Шрифт Times New Roman 12 pt, қалың, ортасында туралау)

Мақала мәтінінің алдындағы 1 интервалдан кейін аннотация (Times New Roman 12 pt, қалың, ортасында Туралау) және кілт сөздер (курсив, қалың, Times New Roman 12 pt қарпі, абзацтың бірінші жолының шегінісіңіз) жарияланатын материалдың тілінде (қазақ, орыс, ағылшын) және әдебиеттер тізімінен кейін көрсетілген екі тілде беріледі

Мақала

1 интервалдан кейін мақала орналастырылады. Кестелерде, суреттерде, формулаларда символдарды, белгілерді белгілеуде әртүрлі оқулар болмауы тиіс. Суреттер анық болуы керек. Мәтіндегі суреттер мен кестелерде сілтемелер болуы керек. Мәтінде формулалар саны минималды болуы керек. Формулалар тиісті редакторға терілуі керек (математикалық және химиялық формулалар үшін). Кестелер аталуы керек, оларда бос графиктердің болуына жол берілмейді. Шартты қысқартулар мен символдар ескертуде түсіндірілуі керек.

Суреттер

Суреттердің қолтаңбалары - TimesNewRoman 12 pt қарпі, абзацтың бірінші жолының шегініссіз; ортасында туралау, тасымалсыз. Суреттің қол қоюының астында Ескертпе (TimesNewRoman 10pt, курсив, сол жақ шеті бойынша теңестіру, абзацтың бірінші жолының шегінісі жоқ) орналасады, онда суреттің өз бетінше немесе дереккөздер негізінде жасалғанына қатысты түсініктемелер беріледі.

Кестелер

Кестелердің атауы - TimesNewRoman қарпі 12pt, абзацтың бірінші жолының шегінісі жоқ, ені бойынша туралау, трансферттермен.

Егер мақалада бір кесте болса, онда оның реттік нөмірі қойылмайды, "кесте" сөзі жазылады және тек оның атауы беріледі. Кестенің атауы мен кестенің өзі арасында бос аралық бар. Кестелердегі бос бағандарға жол берілмейді.

Кестенің соңғы жолында ескерту (Note) (TimesNewRoman 10pt, сол жақ жиекпен туралау, абзацтың бірінші жолының шегініссіз) орналасқан, онда кесте дербес немесе дереккөздер негізінде жасалған-жасалмағанына қатысты түсініктемелер беріледі.

Формулалар

Фракциялар, радикалдар, қосындылар, интегралдар, жұмыстар, матрицалардан тұратын күрделі формулалар Microsoft Office пакетіне кіретін формула редакторларында - Microsoft Equation немесе MathType терілуі керек. Таңбалар кестесінде тек сандар, латын әріптері және математикалық белгілер бар қарапайым формулалар мәтіннің бөлігі болуы керек-мұндай жағдайларда қосымша қосымшаларды қолданудың қажеті жоқ.

Мақаланы журналға жібермес бұрын материалдардың жалпы емлесін, тиісті терминдердің дұрыс жазылуын және жұмыс мәтіні мен сілтемелердің дизайнын мұқият тексеру керек.

Журналда жариялау үшін жұмыс мәтінін ұсына отырып, автор өзі туралы барлық ақпараттың дұрыстығына, шығарманың қолжазбасында плагиаттың және заңсыз көшірме алудың басқа түрлерінің болмауына, мәтіннің барлық жағынан дұрыс ресімдеуге кепілдік береді.

Қарауға бұрын басқа басылымдарда жарияланбаған мақалалардың түпнұсқа қолжазбалары ғана қабылданады. Олай болмаған жағдайда баспагер мақаланы жарияланымнан (таратудан) алып тастау және автордан осыған байланысты баспагерде болған залалдың орнын толтыруды талап ету құқығын өзіне қалдырады.

Ережені бұза отырып пішімделген немесе грамматикалық, орфографиялық қателері көп, ағылшын тіліне автоматты аудармасы бар мақалаларды редакция қабылдамайды және авторларға қараусыз қайтарылады.

Редакция қажет болған жағдайда авторлардан қосымша эксперименттік деректерді сұратуға құқылы. Егер мақала ағылшын тіліне аударылған болса, онда редакциялық алқа автордан мақаланың бастапқы нұсқасындағы тілде сұратуға құқылы.

Әдебиеттер тізімі

1 интервалдан кейін әдебиеттер тізімі жарияланған материалдың мәтінінен кейін орналастырылады. Әдебиеттер тізімі 7-8 атаудан кем болмауы және 15 атаудан артық болмауы тиіс. Мақаладағы сілтемелерді нөмірлеу әдебиеттер тізіміндегі дереккөздің реттік нөмірі бойынша жүргізіледі. Мұрағаттық материалдар тізімге енгізілмейді, оларға сілтемелер

мәтінде дөңгелек жақшада орналастырылады. Мақалада электрондық ресурстардан немесе қашықтықтан қол жеткізуден (Интернеттен) алынған дереккөздерді пайдаланған кезде әдебиеттер тізімінде дереккөздің библиографиялық жазбасы және Интернеттегі толық желілік мекен-жайы бар желілік ресурсқа сілтеме келтіріледі. Ресурсқа жүгіну күнін көрсеткен жөн.

Ескерту. Әдебиеттер тізімі МЕМСТ 7.1–2003 "Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері". Мақала мәтіндегі дереккөздерге сілтемелер тек тік жақшада беріледі [12].

Бір нөмірге бір автордың 2-ден аспайтын мақаласы қабылданады. Редакцияға мақаланың электронды нұсқасын басып шығаруға толық сәйкес ұсыну қажет. Файл атауы бірінші автордың тегінен басталуы керек. Қажет болған жағдайда мақала авторға пысықтауға қайтарылуы мүмкін. Редакция мақаланың мағынасын бұрмаламайтын мәтінге редакторлық өзгерістер енгізу құқығын өзіне қалдырады.

Жариялауға арналған материалдар мына мекен-жай бойынша қабылданады:

030000, Ақтөбе қаласы, Ағайынды Жұбанов, 302 а, Баишев университеті, тел.: (7132) 974081.

E-mail:vestnik@bu.edu.kz

Методическое руководство к оформлению статей, публикуемых в «Вестник Баишев Университета» (свидетельство о постановке на учет средства массовой информации №4645-Ж, выданное Министерством информации Республики Казахстан от 29.01.2004 г., переоформленное свидетельство о постановке на учет средства массовой информации на учет №17737-ж, выданное Министерством информации Республики Казахстан от 07.06.2019 г.,)

В «Вестник Баишев Университета» статьи принимаются на казахском, русском и английском языках.

«Вестник» имеет номер ISSN 2706-8293, что обеспечивает информацию о нем в соответствующих международных реферативных изданиях и в 2014 году включен в список журналов, реферируемых и цитируемых Казахстанской базой цитирования АО "НЦГНТЭ", с 2016 года количественный показатель информационной значимости журнала (импакт-фактор) составил 0,06.

Объем статьи, включая библиографию, должен быть не менее 3 страниц и не более 7 страниц текста, набираемого на компьютере, (редактор Microsoft Word).

Технические требования к оформлению статьи:

- формат-Microsoft Word*.doc;
- шрифт-Times New Roman;
- размер шрифта-12;
- межстрочный интервал-1;
- выравнивание текста-по ширине;
- абзацный отступ - 1 см. не делайте абзацный отступ с пробелами или табуляциями;
- поля: верхняя и нижняя-25 мм, левая и правая-20 мм;

Структура статьи

МРНТИ (Times New Roman 12pt, выравнивание по левому краю, без отступа первой строки абзаца .

Инициалы и фамилия автора (авторов) статьи

(Times New Roman 12 pt, полужирный, выравнивание по центру, без отступа первой строки абзаца. Если авторов статей несколько, то фамилии авторов указываются с нумерацией через надстрочный знак).

Название учреждения или организации, страна

(курсив, шрифт Times New Roman 12 pt, выравнивание по центру без отступа первой строки абзаца. Если авторов статьи несколько, то эта информация повторяется для каждого автора с нумерацией авторов через надстрочный знак)

E-mail

(курсив, шрифт Times New Roman 10 pt, выравнивание по центру без отступа первой строки абзаца, без переносов, интервал перед 6 PT. Если авторов статьи несколько, то эта информация повторяется для каждого автора с нумерацией авторов через надстрочный знак)

Название статьи

(Шрифт Times New Roman 12 pt, жирный, выравнивание по центру)

Через 1 интервал перед текстом статьи аннотация (Times New Roman 12 pt, полужирный, выравнивание по центру) и ключевые слова (курсив, полужирный, шрифт Times New Roman 12 pt, без отступа первой строки абзаца) приводятся на языке публикуемого материала (казахский, русский, английский) и после списка литературы на двух других указанных языках.

Статья

Через 1 интервал размещается статья. В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими. Рисунки и таблицы в тексте должны содержать ссылки. Количество формул в тексте должно быть минимальным. Формулы должны быть набраны в соответствующем редакторе (для математических и химических формул). Таблицы должны быть озаглавлены, не допускается наличие в них пустых граф. Условные сокращения и символы должны быть объяснены в примечании.

Рисунки

Подписи к рисункам-шрифт TimesNewRoman 12 pt, без отступа первой строки абзаца; выравнивание по центру, без переносов. Под подписью рисунка располагается *Примечание (TimesNewRoman 10pt, курсив, выравнивание по левому краю, без отступа первой строки абзаца)*, где даются комментарии относительно того, что составлен ли рисунок самостоятельно либо на основе источников.

Таблицы

Название таблиц-шрифт TimesNewRoman 12pt, без отступа первой строки абзаца отсутствует, выравнивание по ширине, с переносами.

Если статья содержит одну таблицу, то ее порядковый номер не проставляется, пишется слово "таблица" и дается только ее название. Между названием таблицы и самой таблицей имеется пустой интервал. Пустые графы в таблицах не допускаются.

В последней строке таблицы находится *Примечание (Note) (TimesNewRoman 10pt, выравнивание по левому краю, без отступа первой строки абзаца)*, где даются комментарии относительно того, составлена ли таблица самостоятельно или на основе источников.

Формулы

Сложные формулы, содержащие дроби, радикалы, суммы, интегралы, работ, произведения, матрицы, следует набирать в формульных редакторах, входящих в пакет Microsoft Office - **Microsoft Equation** или **MathType**. Простые формулы, содержащие только цифры, латинские буквы и математические знаки, имеющиеся в таблице символов, должны быть частью текста - в таких случаях не нужно использовать дополнительные приложения.

Перед отправкой статьи в журнал необходимо тщательно проверить общее написание материалов, правильность написания соответствующих терминов и оформление текста работы и ссылок.

Представляя текст работы для публикации в журнале, автор гарантирует достоверность всей информации о себе, отсутствие плагиата и других форм незаконного копирования в рукописи произведения, правильное оформление всех заимствований текста.

К рассмотрению принимаются только оригинальные рукописи статей, ранее не опубликованные в других изданиях. В противном случае издатель оставляет за собой право снять статью с публикации (распространения) и требовать от автора возмещения убытков, возникших у издателя в связи с этим .

Статьи, отформатированные с нарушением правил или содержащие большое количество грамматических и орфографических ошибок, с автоматическим переводом на английский язык, не будут приняты редакцией и будут возвращены авторам без рассмотрения.

Редакция имеет право при необходимости запросить у авторов дополнительные экспериментальные данные. Если статья была переведена на английский язык, то редакционная коллегия вправе запросить у автора исходный вариант статьи на языке.

Список литературы

Список литературы размещается через 1 интервал после текста публикуемого материала. Список литературы должен составлять не менее 7-8 наименований и не более 15 наименований. Нумерация ссылок в статье производится по порядковому номеру источника в пристатейном списке литературы. Архивные материалы в список не включаются, ссылки на них размещаются в тексте в круглых скобках. При использовании в статье источников из электронных ресурсов или удаленного доступа (Интернета), в списке литературы приводится библиографическая запись источника и ссылка на сетевой ресурс с полным сетевым адресом в Интернете. Желательно указать дату обращения на ресурс.

Примечание. Список литературы ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». Ссылки на источники в тексте статьи даются только в квадратных скобках [12].

В один номер принимается не более 2-х статей одного автора. В редакцию необходимо представить электронную версию статьи в полном соответствии с ее распечаткой. Имя файла должно начинаться с фамилии первого автора. При необходимости статья может быть возвращена автору на доработку. Редакция оставляет за собой право внесения в текст редакторских изменений, не искажающих смысл статьи.

Материалы для публикации принимаются по адресу:

030000, г. Актобе, ул. Б. Жубанова, 302 а, университет Баишева, тел.: (7132) 974081.

E-mail:vestnik@bu.edu.kz

**БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА**

*Қазақ және орыс тілдерінде үш айда бір рет шығарылады
Выпускается один раз в три месяца на казахском и русском языках*

Формат А4

Көлемі 8,4 баспа табақ

Объем 8,4 печ.л.

Таралымы 100 дана

Тираж 100 экз.

Басуға қол қойылды: 18.06.2021 ж.

Подписано в печать: 18.06.2021 г.

Редакцияның мекен-жайы: 030000, Ақтөбе қаласы, ағайынды Жұбановтар көшесі, 302А

**Адрес редакции: 030000, г. Актобе; ул. Братьев Жубановых, 302А
тел. 97-40-83, 52-36-00**

БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТІ

**® ЖУРНАЛ НАБРАН И СВЕРСТАН В РЕДАКЦИОННО- ИЗДАТЕЛЬСКОМ
ОТДЕЛЕ БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА**

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.

Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.

Қолжазбалар өңделмейді және авторға қайтарылмайды.

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.